

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

МИРЗО УЛУФБЕК НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН МИЛЛИЙ
УНИВЕРСИТЕТИ

**САЪДУЛЛА ЙЎЛДОШЕВ
МИРЖАЛОЛ УСМОНОВ
РАҲМАТ КАРИМОВ**

**ҚАДИМГИ ВА ЎРТА АСР
ҒАРБИЙ
ЕВРОПА ФАЛСАҒАСИ**

2028/38

10000000000000

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА АКЦИЯДОРЛИК
КОМПАНИЯСИ БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2003

М а с њ у л м у ҳ а р р и р
фалсафа фанлари доктори *Рустам Жумаев*
И л м и й м у ҳ а р р и р
фалсафа фанлари доктори, профессор *Расулжон Носиров*

Йўлдошев, Саъдулла ва бошқ.

Қадимги ва ўрта аср Ғарбий Европа фалсафаси: Олий ўқув юр்தларининг фалсафа ва ижтимоий-сиёсий фанлар факультетлари талабалари учун ўқув қўлланма//С.Йўлдошев, М.Усмонов, Р. Каримов/Масъул муҳаррир: Р.Жумаев.—Т.: «Шарқ», 2003.—208 б.

Сарлавҳада: ЎзР Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, М. Улурбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети.

I.1,2 Муаллифдош.

Ушбу ўқув қўлланма Ўзбекистон Республикаси «Таълим тўғрисида»ги қонун ва Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури асосида Олий ва ўрта махсус таълим ўқув юр்தларининг фалсафа факультетлари, ижтимоий-сиёсий бўлимлари талабаларига, шунингдек, барча гуманитар йўналишдаги олий ўқув юр்தларининг талабалари, аспирантлар, илмий тадқиқотчилар ва фалсафа тарихи билан қизиқувчилар учун тавсия этилади. Ушбу ўқув қўлланма ўзбек тилида биринчи марта нашр қилинмоқда.

Ўқув қўлланмада жаҳон маданияти хазинасига улкан ҳисса қўшган юнон ва Рим мутафаккирлари Платон, Аристотел, Демокрит, Эпикур, Тит Лукреций Кар, схоластик фалсафанинг вакиллари ҳамда уйғониш даврининг йirik олимлари ва мутафаккирлари Николай Коперник, Жордано Бруно, Галилей, Кампанелла ва Томас Морларнинг таълимотлари ўз ифодасини топган.

Мазкур қўлланмани тайёрлашда яқиндан ёрдам берган профессор Ҳ. Алиқулов ва доцентлардан А. Ж. Шарипов, М. Қодировларга ўз миннатдорчилигини билдирамыз.

ББК 87.3(0)я73

© «Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2003 й.

КИРИШ

Қадимги ва ўрта аср Фарбий Европа фалсафаси фалсафа тарихи фанининг ажралмас бир қисми сифатида илмий, ғоявий ва тарбиявий жиҳатдан катта аҳамиятга эга.

Фалсафа тарихини ўрганиш фалсафанинг ижтимоий онг шакллари ўртасидаги ўрнини аниқлаш ва унинг жамият моддий ҳаётининг ижтимоий амалиётга боғлиқлиги, нисбий мустақиллиги, шунингдек, ўзининг ички тараққиётида ички мантиққа эга эканлигини аниқлашни тақозо этади.

Ўтмиш фалсафий таълимотлар тарихи босиб ўтилган босқич сифатида қаралиб, уни ўрганиш ҳозирги даврда катта аҳамият касб этмоқда.

Мазкур қўлланмада Қадимги Юнонистон ва Рим давлатларида фалсафий, табиий-илмий фикрларнинг юзага келиши ва ривожланиши баён қилинади. Қўлланмада дастлабки мифологик, диний-фалсафий таълимотларнинг келиб чиқиши, ривож, дастлабки ёзма манбаларининг яратилиши ҳақида сўз юритилади.

Шунингдек, қадимги мутафаккирларнинг манбаларига, архив ҳужжатларига таянган ҳолда тўғри ва ҳаққоний илмий таҳлил қилинган адабиётлар талабалар учун дастуриламал бўлиб хизмат қилиши керак.

Антик давр фалсафасида Гераклит, Демокрит, Платон, Аристотел, Эпикурларнинг фалсафий, табиий-илмий, ижтимоий-ахлоқий таълимотлари етакчи ўрин эгаллайди.

Рус файласуфи, антик давр фалсафасининг ўткир билимдони В. Ф. Асмус ёзганидек:

«Агар Платон асарлари бўлмаганида, биз қадимги юнонлар тўғрисида нафақат оз билган бўлиб қолмай, балки ўз-ўзимизни ёмон билган бўлур эдик. Бундан ташқари, фалсафа санъат, назм, илҳом, инсон ва унинг интилишлари, амалий ишларидаги қийинчиликларнинг сеҳрли кучи нимада эканлигидан беҳабар қолган бўлур эдик».¹

Қадимги даврдан кейин фалсафий-ижтимоий, ахлоқий фикрлар ўрта асрда вужудга келди.

Ўрта аср схоластик фалсафасида, айниқса, X—XIV аср давомида икки асосий оқим — номинализм ва реализм ўртасида кескин кураш давом этди. Реализм черков ва бойларнинг манфаатларини ифода этган схоластик, фалсафий оқим бўлган

¹ В. Ф. Асмус. Платон. изд. «Мысль» М.: 1975, с5.

бўлса, номинализм шаҳар савдогарлари ва ҳунармандлари манфаатини ифода этувчи ўз даврининг прогрессив фалсафий оқимдир. Бу икки оқим ўртасидаги курашнинг асосий масаласи — умумий тушунчалар «универсаллар»нинг моҳияти масаласи эди. Реализм оқими тарафдорларининг таълимотига кўра, умумий тушунчалар — «универсаллар» реал мавжуд бўлиб, улар мустакил ғоявий моҳият сифатида жисмларга, инсонларга нисбатан бирламчидир. Моддий олам иккиламчи умумий тушунчаларнинг шаклий ифодасидир.

Ўрта аср реализми ўз даврининг ёрқин ифодаси ва ўрта аср католицизм ва схоластикасининг фалсафий асоси бўлган.

Номинализм оқимининг тарафдорлари табиатдаги якка-якка предмет, ҳодисалар, уларнинг хусусиятлари реал ва объектив равишда мавжуддир; умумий тушунчалар эса иккиламчи. Номинализм ўрта аср схоластик фалсафасидаги табиий — илмий куртакларнинг ўзига хос ифодаси бўлган.

XIV—XV асрларда Ғарбий Европа мамлакатларида янги ишлаб чиқарувчи кучлар ўрта аср тузуми устидан ғалаба қозонишда жамиятдаги илғор кучлар — саноатчилар, савдогарлар ва банкирларнинг табақалари шакллана бошлади. Янги тузумнинг ривожини табиатни ўрганишга боғлиқ бўлган. Табиат илмининг манбаи тараққиёт заминига айланган эди. Ана шу тарихий шароитда мазкур тузум маданиятига қарши ўз кашфиётлари ва асарлари билан кураш олиб борган инсонпарвар, табиатшунос олимлар ғоявий майдонда ўз ўринларини топа бордилар. Н. Коперник, Ж. Бруно, Галилейлар схоластик фалсафага қарши курашда қувгинлардан, ўлимлардан қўрқмай, мардлик кўрсатиб, жамиятнинг олға силжишига катта таъсир кўрсатдилар. Фалсафа тарихида Янги давр фалсафасига асос солдилар.

JOV ZALI

ҚАДИМГИ ЮНОНИСТОНДА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАРНИНГ ЮЗАГА КЕЛИШИ

Юнон шаҳар — давлатлари қадимдан савдо ва саноат маркази бўлиб келган. Улар туфайли маданий тараққиётга йўл очилган. Қишлоқ ҳўжалиги ривожини, ҳунармандчилик, савдо муносабатларининг яхшиланиб боришини, табиатни билишга, фан тараққиётига эҳтиёжни кучайтирди. Бунинг оқибатида Юнонистонда физика, математика, адабиёт, фалсафа фанлари вужудга келди ва тараққий этди. Қадимги юнон файласуфларининг кўпчилиги мавжуд тузумга мансуб бўлганлар. Улар томонидан илгари сурилган ижтимоий-сиёсий, педагогик ғоя ва таълимотлар шакл-шубҳасиз мамлакатдаги ижтимоий кучлар манфаати ва қарашларини ифода этган. Лекин шунга қарамай, бу масалаларни ва айниқса, фалсафий қарашларни ишлаб чиқишда улар шундай ғояларни илгари сурадиларки, натижада мавжуд жамият доирасидан чиқиб кетадилар.

Қадимги юнон фалсафасини илоҳий билимлар, мифология, санъат билан узвий боғлиқликда ривожланди.

У даврда мифология фалсафанинги манбасини, материали вазифасини ўтаган. Фақат эллинистик даврда, яъни милодимиздан аввалги III асрда бир неча илмий соҳалар, аввало математика ва тиббиёт фанлари алоҳида фан бўлиб, ажралиб чиқа бошлади. Бироқ шундан кейин ҳам қадимги юнон фалсафасини нафақат ўз соҳасини бўйича саволларга жавоб берибгина қолмай, балки математика, тиббиёт, табиий ва ижтимоий фанлар оқимларига бўлинган бўлса-да, мазмунига кўра, бир-бирига зид бўлган оқимларга бўлинади.

Юнонистонда дастлабки фалсафий моддиончилик таълимот мил. ав. VII ва VI асрлар ўртасида Милет шаҳрида юзага келган. Булар иониялик Фалес, Анаксимандр, Анаксименлардир. Адабиётларда ёзилишича, Милет мактабининг файласуфларини иониялик файласуфлар ҳам деб аташган. Кичик Осиёнинг ғарбий қирғоғидаги Иония туманида юзага келган барча фалсафий таълимотларни **иония фалсафаси** деб аташган. Иония қадимги юнон дунёсида ижтимоий ва маданий жиҳатдан етакчи ўринни эгаллаб келган. Иқлими юмшоқ, ери серунумлиги туфайли қишлоқ ҳўжалиги яхши ривожланган ҳамда денгиз бўйида, савдо йўли чорраҳасида жойлашганлиги учун ҳам ҳунармандчилик ва савдо-сотиқ анча ривожланган эди. Ионияликлар Яқин Шарқ мамлакатлари билан савдо-сотиқни яхши йўлга қўйганлиги ту-

файли илм-фан ва маданият тез равнақ топа бошлаган эди. Иониядан чиққан файласуфлар нафақат Иония давлатида яшаб, ижод қилибгина қолмай, балки бошқа шаҳар-давлатларда ҳам яшаб, ижод қилганлар. Масалан, колофонлик Ксенофан Италия, Сицилияда, Пифагор Юнонистоннинг Кротон шаҳрида, клазоменлик Анаксагор Афинада, милетлик Фалес, Анаксимандр ва Анаксименлар Милет шаҳар — давлатида яшаб ижод этишган.

Бу мутафаккирлар ўша даврдаги мавжуд тузумнинг прогрессив табақа намояндalари сифатида ғайриилмий қарашларга қарши кураш олиб бордилар. Қадимги Юнонистондаги илғор фалсафий таълимотлар қадимги Шарқ мамлакатлари ҳамда Юнонистонда эришилган табиий билимлар билан узвий боғлиқликда мафкура майдонига кириб келди. Шу боис юнон файласуфлари айни чоғда савдогар, сайёҳ, сиёсий арбоб ва ҳар томонлама баркамол табиётшунос олимлар эди.

Милет фалсафий мактабининг асосчиси Фалес (мил. ав. 624—547 й.) ҳақли равишда юнон фани ва фалсафасининг асосчиси саналади. Фалес ўз даврининг ўтқир билимдон кишиси эди. У савдогар, сиёсий арбоб, мунажжим, риёзиётчи, географ, физиолог, файласуф ва таниқли гидроинженер бўлган. У кўпгина мамлакатларда бўлиб, бу мамлакатларнинг (жумладан, Миср ва Бобилнинг) маданияти, фани ва фалсафий мероси билан яқиндан таниш бўлган. Фалес бир неча йил олдин Куёш тугилишини олдиндан башорат қилган. Фалес Куёш тугилиши сабабини Ой, Куёш йўлини тўсиши оқибатида содир бўлишини айтган. Фалеснинг фикрича, Ойнинг ёруғи Куёш нурининг Ойдаги инъикосидир. У шунингдек, Куёшнинг бир йил давомидаги ҳаракати 365 кунга тенг эканлигини исботлаб берган. Тарихий манбаларда келтиришича, Фалес Кичик айиқ юлдузини кашф этган. Шунингдек, об-ҳавонинг қандай бўлишини олдиндан айтиб берган. У геометрия фани билан ҳам шуғулланган дейишади.

Фалес таълимотига кўра, табиатдаги турли-туман жисм ва ҳодисалар дастлабки ибтидо модда-сувдан пайдо бўлган. Пировард оқибатда сувдан ташкил топган барча жисмлар яна сувга айланади.

Фалеснинг таъкидлашича, ер ҳам сувдан пайдо бўлган. Ер думалоқ, усти текис ва атрофи сув билан қопланган. Сув оламдаги чексиз, турли-туман жисм, ҳодисалар, уларнинг доимий ҳаракати ва ўзгаришларининг ягона ва доимий моддий асосидир. Сув абдийдир, лекин ундан пайдо бўлган жисм ва ҳодисалар вақтинча ва ўтқинчидир.

Фалес биринчи бўлиб, оламнинг моддий бирлигини ва бу моддий бирлик доимо ўзгаришда эканлигини эътироф этган.

Фалес сув ва ундан пайдо бўлган жисмлар ҳаракати ва ўзгариши каби хусусиятлари сабабини нотўғри талқин этиб, улар-

нинг жони бор, деган хулосага келган. Масалан, у магнит жонли нарса, шунинг учун у темирни ўзига тортади, дейди. Унинг бу фикри дунёни нотўғри тушунишга олиб келди. Шундай қилиб, Фалес гилозоистик (барча мавжудотни тирик, деб ҳисоблаш) таълимотини яратди. Бу ҳақда Аристотел ўзининг «Жон ҳақида»ги асарида: «Фалес жонни ҳаракатчан деган, демак у магнит темирни ҳаракатга келтиради, темир ҳам жонга эга экан, деган хулосага келган»¹, — деб ёзган.

Фалес худолар мавжудлигини эътироф этади-ю, лекин улар моддий оламнинг ишларига жуда кам аралашади, деб уқтиради. Маълумки, Фалес таълимотича, олам моддий ва абадийдир.

Фалес мифологик дунёқарашни фалсафий дунёқарашга айлантириб, ижтимоий борлиқ ва эски қарашларга қарши чиқиб, замон руҳига жавоб берувчи фикрни илгари сурган. Фалес гарчи Милет шаҳрида давлат ишлари билан шуғулланмаган бўлсада, сиёсий масалаларда фаоллик кўрсатиб келган. Геродотнинг таъкидлашича, Фалес Лидияга қарши курашиш учун Иониянинг 12 шаҳри билан бирлашиб, иттифоқ тузишларини таклиф этган. Иония подшоҳи Иониянинг босиб олиниши хавфи тутилганда, деб ёзади Диоген Лаэртский, Фалес миллетликларнинг Крез билан иттифоқ тузмаслиги тўғрисида огоҳлантирган. Бу сафар унга қулоқ солишганликлари туфайли шаҳар форслар томонидан босиб олиниши хавфидан омон қолган, деб ёзади.

Фалес шунингдек, Ерни ўраб турган оламнинг тузилиши ва қай тартибда жойлашганини аниқлашга уринган. Осмон жисмларининг ерга нисбатан қай тарзда жойлашганини аниқлашда бобилликларнинг астрономиясига таянган. Лекин Фалес осмон жисмларининг Ерга нисбатан жойлашишини ҳақиқий таълимотга тескари ҳолатда тушунтирган. «Ерга нисбатан энг яқин турувчи ҳаракатсиз юлдузлар, Ой ва Қуёш», — деб айтган. Унинг бу хатосини шогирдлари Анаксимандр билан Анаксименлар тузатишган.

Анаксимандр Фалеснинг шогирди, мил. авв. VII аср охири — VI аср ўрталарида яшаб ижод этган. У ҳақда Диоген Лаэртский қисқача маълумот берган. У «табиат ҳақида» асар ёзган, лекин асари бизгача етиб келмаган. У Фалес сингари фаннинг кўп соҳалари билан шуғулланган.

Фалеснинг илгари сурган ғояси дунё ва борлиқни сув билан чекланганлигини тан олса, Анаксимандрнинг дунёвий борлиғи чексиз, газсимон апейрондан иборат бўлган. Анаксимандрнинг бу ҳақдаги таълимоти тўғрисида Диоген Лаэртский шундай ёзади: «Ибтидоий элемент чексиздир, у на сув, на ҳаво ва бошқа бирон-бир аниқ ҳиссий нарса эмас. У айтадики, яхлит нарса ўзгармас, лекин унинг қисмлари ўзгарувчандир»²

¹ Қ а р а н г: В. Ф. А с м у с. История античной философии. Москва, 1966 г. 20 стр.

² Қ а р а н г: Хрестоматия по философии. Ростов на Дону, 1997, стр., 20

Бироқ модданинг турли ҳолатлари (қисмлари) бирдан иккинчисига ўтиб турса, яхлит материя, моддийликнинг негизи саналган элемент (апейрон) чексиз бўлган. У қарама-қарши томонга эга бўлганлиги учун гоҳ қуюқлашади, гоҳ сийраклашади. Бирдан иссиқлик ва совуқликнинг ажралиши туфайли ер устидаги ҳавони ўраб олган оловсимон булутни ёриб ўтиб, уч ҳалқани яратади. Шундай қилиб, юлдузлар, Қуёш ва Ойнинг учта доираси вужудга келган. Ер шохи кесилган дарахтга ўхшаб, ҳаракатсиз ҳолда дунёнинг ўртасида жойлашган. Ҳайвонлар ва инсонлар, қуриган денгиз тубидаги қолдиқлар қирғоқларга чиқиб, қиёфасини ўзгартирган. Анаксимандрнинг апейрон тўғрисидаги таълимоти ҳаракатнинг абадийлиги ва қарама-қаршиликлар бирлиги билан узвий боғлиқ эканлигини таъкидлайди.

Анаксимандр Симплиннинг фикрича, яхлит, ҳаракатчан, чексиз, апейрон таълимотини илгари сурган. Анаксимандрнинг айтишича, абадий ҳаракат сувга нисбатан ибтидо бўлиб, у туфайли бир хил жисмлар пайдо бўлади, бошқалари эса емирилади.

Анаксимандр фикрича, олам чексиз ўзаро ҳаракатда бўлганлиги туфайли чексиздир, бирликдан иборат қарама-қаршилик кейинчалик бир-бирдан ажралиб чиқади. Иссиқлик ва совуқлик, қуруқлик ва намлик апейрондан ажралиб чиқиб, материянинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга ўтишини таъминлайди.

Дунёвий борлиқ ўздан дунёларни пайдо қилган. У абадий ўзгаришда бўлади ва кейинчалик уларни ўз қаърига тортади, беҳисоб дунёларнинг яратилиши ва емирилиши тарихи билан туғилган. У шунингдек, юлдузлар, Қуёш ва Ой ҳалқаларининг ҳаракати орқали осмон ва жисмларининг бир кеча-кундузлик ҳаракати тўғрисидаги таълимотни илгари сурган. Ер дастлаб сув билан қопланган бўлиб, осмон олови таъсирида сувнинг бир қисми буғланиб, қуруқлик пайдо бўлган. Бу буғланишлар шамолнинг эсишини келтириб чиқаради. Шамол Қуёш ва Ой ҳалқаларининг айланиши сабабчиси бўлган ва худолар оламнинг пайдо бўлиши, унинг ривожланишида иштирок этишмаган. Фалес каби у ҳам жон моддий дейди, чунки жоннинг ҳаракати ҳавога ўхшашдир.

Борлиқ тўғрисида Анаксимандр илгари сурган таълимотни унинг замондоши, шогирди Анаксимен давом эттирди. Анаксимен Милет мактабининг учинчи намоёндаси. Анаксимен мил. авв. 588—525 йилларда яшаб ижод этган. У дунёнинг асосига ҳавони қўяди. Унинг таълимотига, ҳамма нарса ҳаводан пайдо бўлади ва пировардида яна ҳавога айланади. Моддий олам ва ундаги жисм ҳавонинг қуюқлашишидан сув, ер, тошлар ва ҳ.к.дан ташкил топса, сийраклашишидан эса олов пайдо бўлади. Ер ясси, у Қуёш ва бошқа сайёралар сингари ҳавода сузади. Ҳаракатсиз ердан фарқли ўлароқ, улар коинот ёрдамида ҳаракатга келади. Фалес сингари Анаксимен осмон жисмлари «ер-

нинг табиатига ўхшаш»дир, дейди. Осмон ёритгичлари, дейди у, ердан куйидаги тартибда жойлашган: ердан намлик кўтарилади, кўтарилган намлик сийраклашиб оловга айланади, юқорига кўтарилган оловдан осмон ёритгичлари пайдо бўлади. Бошқа ҳамма нарсалар ана шу моддий унсурлардан пайдо бўлган.

У Анаксимандр сингари ҳаракатнинг абадийлиги ҳақида гапирди. Ҳаракат туфайли жисмлар ўзгариб туради. Анаксимен материянинг етти шакли ҳақида фикр юритади. Булар олов, эфир, ҳаво, шамол, булут, сув, ер ва тошлардир. Ҳавонинг сийраклашиши иссиқликни келтириб чиқарса, қуюқлашиши эса совуқликни келтириб чиқаради. Ҳавонинг қуюқлашиши ва сийраклашиши тўғрисидаги таълимот ҳавонинг моддийлигини яна бир қарра исботлайди. У жон ҳақида гапириб, «Жон — бу ҳаво. Жон, яъни ҳаво танимизни бамисоли чексиз ҳаво билан бутун коинотни ўраб, сақлагани каби сақлаб туради»¹, — деган Анаксимен.

Анаксимен дастлабки элемент саналмиш ҳавонинг чексизлиги ва оламнинг сон-саноқсизлиги тўғрисидаги фикрни кўллаб-қувватлайди. Анаксименнинг космологик таълимоти ўзига хос характерга эга.

Унинг фикрича, сон-саноқсиз оламлар вақт-вақти билан алмашилиб туради, яъни оламлар пайдо бўлади, сўнгра емирилади, кейин яна пайдо бўлади ва ҳ.к.

Анаксимен биринчи бўлиб ҳаракатсиз юлдузлар билан сайёралар ўртасида фарқ борлиги тўғрисида гапирди. Осмон жисмларининг жойланиши тартиби тўғрисида Анаксимандрга нисбатан тўғрироқ фикрни илгари суриб, Ерга нисбатан яқинроқ турадиган Ой, Қуёш, кейин юлдузлар жойлашган дейди. У Қуёшнинг тутилиши тўғрисида фикр юритиб, Ой, Қуёш билан Ер ўртасига тушиб қолганда Қуёш тутилади, деб айтган.

Анаксимен шунингдек, давримиз таълимотига яқин турган об-ҳаво ҳодисалари тўғрисидаги фикрларни ҳам илгари сурган. У шунингдек, қор ва дўл ёғиш тўғрисида ҳам фикр юритган. Булутдан пайдо бўлган ёмғир совуқ, дўлга айланади. Ҳавонинг сув билан аралашшидан қор пайдо бўлади. Момақалди-роқ ва чақмоқ шамолнинг булутларни ёриб ўтиши орқали содир бўлади, дейди. Ранг-баранг ёйлар (камалак) эса Қуёш баъзан Ой нурларининг зич булутга тушишидан пайдо бўлади. У стихияли моддиюнчи, содда диалектик файласуф сифатида худони оламнинг сабабчиси, деган фикрни мутлақо рад этиб, нарсаларнинг сабабчиси чексиз ҳаво, деб таъкидлайди. Лекин шу билан бирга Анаксимен худоларни мутлақо инкор этмайди. Худоларнинг ўзлари ҳам ҳаводан тузилган, дейди. Анаксимен бошқа антик юнон файласуфлари сингари материянинг илоҳийлашгани тўғрисида фикр юритган. Анаксимен худоларнинг

¹ Қ а р а н г: В. Ф. А с м у с. История античной философии. стр. 21.

табиат билан бир нарса дейиши пантеизмдан иборатдир. Бу ҳақда Цицерон шундай ёзади: «Худо ҳаво экан, у пайдо бўлади. Анаксименнинг ҳавоси, Анаксимандрнинг апейрони сингари илоҳийлашган, у ўлмас ва йўқ бўлмасдир»¹. Шундай қилиб, Милет мактабининг намояндалари борлиқ, ҳаракатнинг моҳияти, яқкалик ва умумийлик ўртасидаги алоқалар тўғрисидаги масалаларни илгари суришга ҳаракат қилдилар. Лекин бу барча масалалар ва содда диалектика даражасида қўйилган ва ҳал этилган.

Милетликлар шунингдек, ўзлари қабул қилган қарорларини принципиал — методологик қимматини яхши ҳис қилганлар. Улар қидирган умумийликни ҳиссиётдан етарли даражада мавҳумлашмаган шаклда ифода этганлар. Гарчанд милетлик файласуфлар ҳаракатнинг моҳияти тўғрисидаги масалани қўйган бўлсалар-да, Аристотел айтганидек, ҳаракатнинг манбаини кўрсата олмаганлар.

Гераклит (530—470) милодимиздан аввалги 530 йилда Кичик Осиёнинг ғарбий қирғоғида жойлашган Эфес шаҳрида зодагонлар оиласида туғилган.

Гераклит нафақат натурфалсафага асос солган файласуф, балки у қадимдаги юнон қарама-қаршилик таълимотининг асосчисидир. Унинг ижодида сиёсий қарашлар ҳам муҳим ўрин олган.

Гераклит балоғатга етган чоғида Яқин Шарқда форслар ҳукмдорлик қилар эди. У зодагонлар оиласида дунёга келганлиги учун сиёсий қарашлари ҳам зодагонларга хос эди. Унинг сиёсий қарашлари «Табиат ҳақида» асаридан келтирилган айрим парчаларда ўз ифодасини топган. Масалан, 104-парчасида у ўз қавмидан чиққан демократик раҳбарлар ҳақида шундай ёзади: «Уларнинг ақли ёки фикрлаши қандай билмадим? Улар ҳақдир, уларда яхшиликдан ёмонликлар кўплигини билмайдилар»². Гераклитнинг сиёсий қарашларининг марказида ҳокимият озчилигини ташкил этган «яхшилар»нинг қўлида бўлмоғи лозим. У «яхшилар»ни мақтаб шундай дейди: «Биргина энг яхши нарса ҳамма нарсадан аъло: абадий шухрат барча ўткинчилардан аъло, халқ ҳайвонга ўхшаб қорнини ўйлайди холос»³. Кўриниб турибдики, Гераклит учун аристократизм оддий бир ҳодиса эмас, балки унинг негизида кўпқиррали моҳият яширинган.

У ўз асарининг 121-фрагментида ҳамюртлари тўғрисида шундай ёзади: «Эфесликлар бир-бирини осиб ўлдирсалар, таҳсинга сазовор бўладилар ва шаҳарни болаларга қолдирсалару, ўзларининг энг яхши кишиси Гермадорни ҳайдаб, «Орамизда ҳеч ким

¹ Каранг Д. В. Джохадзе. Основные этапы развития античной философии. М. 1977 стр. 16.

² Маковельский А. О. Досокритики ч. I Казань. 1919 г. стр. 163.

³ Ўша асар. 152-бет.

яхши бўлмасин, шундай экан, у бошқа ерда, бошқалар билан яшайверсин»¹, — дейди.

Бироқ Гераклит даврида эфесликларнинг кўпчилиги аристократия томонида эмас эдилар, эҳтимол, шу сабабдан у ижтимоий-сиёсий фаолиятдан бош тортган. Лекин шунга қарамай, унинг фалсафий ва ижтимоий қарашлари Юнонистоннинг прогрессив ривожланишига маълум даражада ёрдам берди. У барча юнон шаҳар-давлатларини ривожлантириш, уруғчилик расм-русмларга қарши қаратилган янги юридик йўналишларни амалга оширишни ёқлаб чиқди.

Унинг Қадимги Юнонистонда фалсафани ривожлантиришда тутган тарихий ўрни ва аҳамияти шундаки, у ўздан аввал ўтган файласуфлар Фалес, Анаксимандр ва Анаксименлардан фарқли ўлароқ диалектика масалаларини ишлаб чиқди. Милет мактабининг намояндалари фалсафий масалаларни астрономия ва физикага нисбатан мустақил ҳолда кўрмаганлар. Гераклит ёзиб қолдирган асарларидан афсуски, 130 парчаси бизгача етиб келган. Бу парчалар бизга ажойиб мутафаккир дунёқарашининг баъзи бир асосий хусусиятларини билиб олишимизга ёрдам беради.

Мазмунан ниҳоятда оригинал ва тил жиҳатидан ширали, мазмунан бой, ихчам ҳажмдаги Гераклит асарлари ҳаммага ҳам тушунарли эмас эди. Чунки у ҳаётга ишончсизлик руҳида қарарди. Фикримизнинг исботини 20-парчада кўришимиз мумкин. Гераклит туғилишга бахтсизлик ҳодиса деб қарайди. «Туғилганлар яшашга интиладилар, шунинг учун ўлим деган сўзнинг ўрнига хотиржам бўлиш ва туғилган болаларни ўлимга қолдирадилар»². У жамиятдаги ва табиатдаги тўхтовсиз ўзгаришларни кузатиб борди ва улар сирларини била бошлади. Гераклит оламнинг асосига олов элементини қўяди. Қадимги халқлар учун олов тупроқ, сув, ҳаво сингари моддий бўлган. Кишилар олдин олов — бу моддий жисм бўлмай, балки оксидланиш жараёнини бузиб, ундан иссиқлик ва ёруғлик ажралиб чиқишини билишмаган. Лекин қадимгилар олов элементини сув, ҳаво, апейронга нисбатан серҳаракатчан ва ўзгарувчанлигини билишган. Худди шу нарса унинг эътиборини ўзига тортган оловнинг субстанционал асосга эга эканлигини уқтиради. Уни олтин билан солиштириб, жисмларни эса маҳсулотлар билан таққослайди. «Ҳамма нарса оловга алмаштирилади ва олов ҳам ҳамма нарсага, бами-соли олтин маҳсулотларга алмашинганлиги каби маҳсулотлар ҳам олтинга алмаштирилади. Гераклит оловни нафақат оламнинг асосини ташкил этувчи моддий ибтидо деб билибгина қолмай, балки ундан ҳамма нарса пайдо бўладиган асос, деб уқтиради.

¹ Ўша асар. 166-бет.

² Ўша асар. 151-бет.

Оловдан оламнинг пайдо бўлишини Гераклит «пастга қараб ҳаракат», деб билган.

Гераклит космогонияси бизгача уч хил кўринишда етиб келган. Климент фикрича, олов, сув, ҳаво ҳам уруғдан пайдо бўлган. Зевс йўқ бўлган, бироқ уруғ қолган. Бу уруғдан ер, осмон ва иккисининг ўртасида жойлашган барча нарсалар ҳам пайдо бўлган. Плутархнинг фикрича, олов ҳавога айланади. Милодимизнинг иккинчи асрида яшаб ижод қилган файласуф Марк Аврелий Гераклит космогониясини бутунлай бошқача тушунтиради. «Ернинг ўлимидан сув туғилади ва қайта оловга айланади»,¹ Марк Аврелийда ер эса ҳавога айланиши лозим, Гераклитнинг олами абадий эмас. «Пастга ҳаракат» вақт-вақти билан «юқорига ҳаракат» билан алмашинади. Оловнинг қуюқлашишидан барча нарса пайдо бўлса, сийраклашувидан яна оловга айланади. Бу дунёвий олов вақт-вақти билан ёниб, ўчиб туради.

Гераклитнинг диалектикаси тўхтовсиз ўзгаришлардан иборат. Ҳаракат моддий олам доирасида асосан дастлабки элементлар олов, ҳаво, сув ва тупроқнинг айлана ҳаракатидан иборат. Бу ҳақда Гераклит шундай ёзади: «Оқар сувга бир дақиқада икки марта тушиш мумкин эмас, чунки ҳар дақиқада сув янги янги бўлиб туради»². Шундай қилиб, Гераклит оламда турғунлик ва ҳаракатсизликни инкор этади. Чунки турғунлик ва осойишталик ўлимнинг хусусиятидир, дейди. У ҳамма нарса ҳаракатда деб билади.

Ҳаракат ҳаёт жараёнининг энг умумий характеристикасини ташкил этади. Ҳаракат бутун табиатга, барча жисм ва ҳодисаларга тааллуқлидир. Ҳаракатнинг умумийлиги тўғрисидаги тезиси абадий ҳаракатдаги жисмларга ҳам тегишлидир. Абадий ҳаракат бу абадий ўзгаришдир. Аристотелнинг шаҳодат беришича, Гераклит шундай деган: «Куёш нафақат ҳар кун янги, балки Куёш доимо тўхтовсиз янгиланиб туради»³. Ҳамма нарса доимо ўзгариб туради, иссиқ совуққа, совуқ иссиққа айланади ва ҳ.к. Вужудга келиш фақат қарама-қаршиликнинг бирлиги билан бўлиши мумкин. Гераклитнинг тушунишича, вужудга келиш ҳар бир нарсанинг бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга тўхтовсиз ўтиб туриши орқалидир.

Шундай қилиб, Гераклит фикрича, ҳаёт ва ўлим, кун ва тун, қарама-қаршиликнинг бирлиги мисолида яхшилик ва ёмонлик биргадир, дейди у. Гераклит ернинг атмосферада буғланиши ва уни сув сифатида ерга қайтишини ва ҳатто борлиқ ёки йўқлик умумийликнинг бирлиги ҳамда ўзига хослиги, нарсалар ўртасидаги қарама-қаршиликлар бирлигининг мисоли тариқасида келтирилади. Қарама-қаршилик, Гераклит фикрича, аба-

¹ Қ а р а н г. А. Н. Ч а н ы ш е в. Курс лекции по древней философии. М. 1981, стр. 134.

² Қ а р а н г. В. Ф. А с м у с. История античной философии. стр. 26.

³ А. О. М а к о в е л ь с к и й. Досократики. стр. 148.

дий курашда бўлади. «Кураш бировларни худолар, бошқаларни инсонлар, бир хилларни қул, бошқаларни эса эркин кишилар қилиб яратган»¹, дейди. Бундан Гераклит кишилар ўртасидаги уруш ва жанжалларни тарғиб қилиб келди, дейиш нотўғридир. Гераклит таълимотича, табиатдаги нарса ва ҳодисаларнинг турли-туман бўлишининг сабаби, оловнинг абадий ҳаракатидан ва ўзгаришидандир. Олов шунингдек, инсон онгининг келиб чиқиши сабабидир.

Унинг фикрича, кишилар руҳияти ва онги уларнинг тана-сига боғлиқ. Инсон онги оловнинг ўзгарувчан ҳолатидир ёки оловнинг бир кўринишидир. Бироқ психик ҳодисаларни ва онгни тушуниш теран мазмунга эга. Аммо Гераклит онгининг ўзига хос хусусиятини тушунмай, онгни материя билан бир нарса, деб тушунди.

Гераклит таъкидлайдики, барча нарсаларнинг ҳаракатда ва тўхтовсиз ўзгаришда бўлиши уларнинг мавжудлигига зиддир, чунки ҳаракатдаги ҳар бир предмет айна вақтнинг ўзида мавжуд эмас. Гераклитнинг бу таълимотиغا Аристотел эътироз билдириб шундай дейди: «Бироқ бир нарса бир вақтнинг ўзида ҳам мавжуд бўлиши ва бўлмаслиги мумкин эмас»². Денгиз суви, — дейди Гераклит, баъзи бир тирик мавжудот учун тоза бўлса, бошқа тирик мавжудот учун яроқсиз бўлиши мумкин. Кишиларнинг ишлари ва хатти-ҳаракатлари нисбийдир. Гераклитнинг қарама-қаршилигига маълум даражада мавжудлик, қарама-қаршиликлар бирлиги, мутлақ ва нисбийлик ғоялари тааллуқли эди. Гераклит ўзгаришлар манбаи тўғрисида гапириб, тараққиётнинг илгарилаб боришини тушунмади. Унинг фикрича, тараққиёт доира ичида қайтарилиб туради. У ривожланишнинг сакрашсимонлигини, миқдор ўзгаришдан сифат ўзгаришга томон ўтишини кўра билмади. У қарама-қаршиликни бир тартибга солувчи, уни бошқариб турувчи қонунни яратди. Бу қонун Логос қонунидир. Логос, унинг фикрича, моддий дунё қонунидир. Рус файласуф олими А. Н. Чанишев Логос ҳақида шундай дейди: «Логос — бу сўз. У ҳар қандай сўз эмас, балки ақли сўздир». Гераклитнинг логоси объектив оламнинг қонунидир. У тартиб ва ўлчов тамойилидир. Логос оловнинг бошқа кўринишидир».

Ҳиссиётимиз учун олов модда бўлса, ақл учун олов логос, яъни ақли сўздир. Оловнинг логос кўриниши ақли ва илоҳийдир. Барча кишилар учун умумий бўлган бу қонун илоҳийдир, дейди у. Гераклитнинг «инсонлар қонуни» ягона қонундан озуқа олади. У илоҳий, ўз хоҳишига кўра ҳукмронлик қилади ва ўзига бўйсундиради. Кишилар у билан доимо муносабатда бўлишларига қарамай, уларнинг кўпчилиги бир-бирларидан логосла-

¹ С. А. Йўлдошев. Антик фалсафа Т. 1999. 22-бет.

² Қаранг: Асмус В. Ф. История античной философии. М. 1965, стр. 26.

ри (ақллари) билан фарқ қилишади. Гераклит нега шундай бўлди? — деб ўзига савол беради. Ўзининг бу саволини 107 ҳикмат (афоризм)да қуйидагича изоҳлайди: «Дағал танага эга бўлган кишиларнинг кўзлари ва қулоқлари ёмон гувоҳдир»¹.

Бу билан Гераклит ҳиссий билишни номукамал билим деб, ақлий билимни эса ҳиссий билимдан устун қўяди. Лекин Гераклит ҳиссий билимни мутлақо инкор этмайди, балки жони дағал бўлган, яъни олов элементи кам бўлган кишиларнинг ташқи ҳиссиётлари ҳақиқий билим бера олмайди, деб уқтиради.

Бундан қуйидагича хулоса чиқариш мумкин: «...масала ташқи ҳиссиётда бўлмай, балки бу ҳиссиётларни қабул қилаётган кишиларга боғлиқ. Жони нафис бўлган кишиларнинг ташқи ҳиссиёти ҳақиқий билим беради. Бироқ ҳиссиёт, Гераклит фикрича, жисмларнинг табиати ҳақида тўлиқ ва узил-кесил билим бера олмайди. Тўлиқ билимни фақат тафаккур бера олади, дейди у. Аммо Гераклит тафаккурни билим фаолияти, яъни жони дағал бўлмаган истеъдодли кишилар билими, фаолияти, ҳақиқий бўлади», дейди. У 112-фрагментда «тафаккур буюк устунлик ва донишмандликнинг мазмуни, ҳақ гапириши ва табиат овозига қулоқ солиши, унга мувофиқ муносабатда бўлиши лозим»², — деб ёзган.

Оқиллик ҳақиқатдан йироқ бўлган барча қарашларни рад этади ва улардан юз ўгиради. Гарчанд, кўпчиликка ҳақиқий билим насиб эта бермайди, чунки кўпчилик оламни бошқарувчи «логос»ни билмаслиги муқаррар, деб ҳисоблайди у. Барча кишиларда ҳақиқатни билиш қобилияти бор, имкониятда ақл ато этилган, дейди. Ўзининг бу фикрини 116-фрагментда қуйидагича ифодалайди: «Барча кишиларга ўзини билиш ва фикрлаш ҳуқуқи берилган. Гераклитнинг фикрича, «Табиатан қуруқ онг энг оқил ва энг олийдир ва аксинча, маст кишининг жони хўлдир»³.

Кишилар табиатан тенгдирлар. Лекин улар реал имкониятдан фойдаланишда тенг эмасдир. Кўплари логос бўйича яшамайдилар, ўзларининг фикрларича яшайдилар. Бундай кишиларнинг ҳаёти болаларнинг ўйинига ўхшайди. Улар ўз хоҳишларининг қулидирлар. Бахт тананинг фароғатидан эмас, балки тўғри фикрлаш, тўғри гапириш ва табиатга мувофиқ ҳаракат қилмоқ, унга қулоқ солмоқдан иборатдир.

Гераклитнинг фалсафий қарашлари жаҳон фалсафий тафаккури тараққиётига сезиларли ҳисса қўшди. Олам ҳеч ким томонидан яратилмаган. У абдий ва чексиз жонли оловдан тузилган.

¹ А. Н. Ч а н ы ш е в. Курс лекций по древней философии. М. 1981, стр. 135.

² А. С. М я к о в е л ь с к и й. Досократика I, 164 стр.

³ Ўша асар: 165-бет.

Логос ҳеч ким томонидан яратилмаган бўлса-да, худоларнинг ўзлари оловдан ташкил топган, деган мақомда туради Гераклит.

ПИФАГОР ВА ПИФАГОРЧИЛАР ФАЛСАФАСИ

Пифагор Юнонистоннинг шарқий қисмидаги Сомос шаҳрида зодагонлар оиласида милодимиздан 580 йил аввал дунёга келган. Пифагор золим подшоҳ Поликрат билан чиқиша олмай, Фалеснинг маслаҳати билан илм олгани Мисрга жўнайди. У ерда 22 йил Миср қоҳинларидан таълим-тарбия олади. Милодимиздан аввалги 525 йили Миср форслар томонидан забт қилинган, форслар кўпгина мисрликларни асир олиб, Шарққа томон жўнайди. Уларнинг орасида Пифагор ҳам бор эди. У Бобилга келиб, 12 йил давомида у ердаги қоҳинлардан таълим олди. Апулейнинг таъкидлашича, Пифагор ҳинд донишмандларидан ҳам таълим олган. Пифагор 34 йил муҳожирликда, Миср, Бобил ва ҳатто Ҳиндистонда ҳам яшаган. Юнонистоннинг Кратон шаҳрига келиб жойлашиб, ўзининг Пифагорчилар иттифогини тузади. У асар қолдирганми ёки йўқми номаълум. Тарихий манбаларда кўрсатилишича, Пифагор ўз таълимотини оғзаки тарғиб қилган.

Пифагорчиларнинг таълимотини ёзма равишда тарғиб қилган киши Филолей бўлган. У милодимиздан аввалги V асрда ижод этган. У гарчанд диний таълимотларни илгари сурган бўлса ҳам ўз давридаги шоирларнинг диний таълимотларига, турли расм-русумларга қарши чиққан. Пифагор энг аввало Юнонистонда катта обрўга эга бўлган. У Гомерга қарши кураш олиб борган. Гомер ўзининг «Илиада ва Одессея» асарида худоларнинг ишлари тўғрисида ҳам фикр юритади.

Пифагор ва пифагорчиларнинг таълимотига кўра, олам узлуклидир. Оламнинг асосида мавҳум сонлар ва бўшлиқ ётади. Мавҳум сонлар пифагорчилар таълимотининг асосини ташкил этади. Улар Милет мактабининг моддиюнчилик таълимотларига қарши чиқиб, оламдаги нарса ва ҳодисаларнинг асосида мавҳум сонлар ётади, дейишади. Бир рақами — сонларнинг асоси — нуқтадан иборат. Бир рақами геометрик шакллар ва жисмларнинг юзага келишининг асосидир. Уларнинг турли хил геометрик шакллар билан боғлиқ бўлган жуфт ва тоқ сонлар ҳақидаги таълимоти алоҳида аҳамиятга эга эди. Нуқта бир рақамни ташкил этса, икки рақами тўғри чизикни, уч рақами текисликни, тўрт рақами жисмни ташкил этган. Олам ва ундаги нарсалар рақамдан юзага келган.

Бироқ пифагорчиларнинг рақамлар тўғрисидаги таълимоти мавҳум рақамларнинг миқдори тўғрисидаги дастлабки ҳаракатларидан иборатдир. Пифагорчилар таълимотича, жисмларнинг устки қатламлари ёппасига чизиклардан ташкил топган бўлиб, улар нуқталар билан чекланган.

Шунинг учун, улар тасаввурларича, рақам барча жисмларнинг сабаби ва оламни ҳаракатга келтирувчи кучдир. Улар рақамларни материя, конкрет жисмлар ва ҳодисалардан ажратиб, уларга мустақил мазмун ато этганлар. Рақамларни мутлақ кучга, яъни худога алмаштиришган. Идеаллаштирилган мистик 1 рақами пифагорчилар таълимотича, худонинг онасидир, дунёдаги ҳамма нарса ва ҳодисаларнинг асосидир, 2 рақами табиатда қарама-қаршиликларнинг асосидир, 3 рақами қарама-қаршиликларнинг бирлиги, яъни жисмларнинг қарама-қарши томонларининг бирлигидан иборатдир, 4 рақами тўрт элемент (унсур)нинг шаклидир. Шундай қилиб, пифагорчиларнинг таълимотича, дунёнинг асосида материя ва табиат ётмай, балки идеаллашган рақамлар ётади. Нарса ва ҳодисалар ана шу рақамларнинг маҳсулидир. Пифагорчилар фалсафасининг моҳияти ҳам ана шундадир. Уларнинг таълимотича, оламни билиш, оламни бошқариб турган рақамларни билишдан иборатдир.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, натурфайласуфларнинг диалектик тенденцияларига, Гераклитнинг диалектикасига қарама-қарши пифагорчилар дунёни тушунишда метафизик мақомда турганлар. Пифагор таълимотича, жараён қарама-қаршиликларнинг биридан иккинчисига ўтишидан иборат бўлмай, балки улар бирга мавжуд бўлишади, тенгликда бир-бирига тобе бўлган қарама-қаршиликлар қуйидагича: чекли ва чексиз, тоқ ва жуфт, бирлик ва кўплик, ўнг ва чап, эркак ва аёл, турғунлик ва ҳаракат, тўғри ва эгри, ёруғлик ва зулмат, яхши ва ёмон, тўртбурчак ва кўптомонликлардир. Пифагорчиларда стихияли диалектика элементлари мавжуд. Масалан, жуфт рақамига бир рақам қўшилса, тоқ рақами ҳосил бўлади. Пифагорчиларнинг фалсафаси маълум даражада илмий аҳамиятга эга. Улар биринчи бўлиб, Юнонистонда табиатдаги нарса ва ҳодисаларнинг миқдор категориясини илгари сурдилар-у, лекин миқдор билан сифат ўртасидаги боғлиқликни инкор этдилар. Миқдор сифатсиз бўлмаслигини улар тушунмадилар. Пифагорчиларнинг фикрича, Ер оловсимон марказ атрофида айланиб, алоҳида баландликка эга бўлган монотон товуш чиқаради. Масалан, Ойнинг товуши баланд ва ўткир. Сатурннинг товуши энг паст. Бу товушлар биргаликда ҳамоҳанг куйни яратади. Буни фақат Пифагор эшитиши мумкин эди, гўё у ниҳоятда нозик бир ҳолда тинглаш қобилиятига эга бўлган. Пифагор диний таълимотининг асосида жон ётади. У жоннинг абдийлиги ва бир тананан иккинчи танага ўтишини эътироф этади. Жон ўз танасини тарк этар экан, инсон ҳаётлиги чоғида қандай хатти-ҳаракат қилганига қараб тақдирланади. Пифагорчилар ўзларининг тартибот таълимотларини жамиятга ҳам тадбиқ этишган. Уларнинг таъкидлашича, юнон аристократик ҳокимияти энг яхши тартиботдир. Юнон демократияси яхши тартиботнинг бузилишидир.

Шундай қилиб, Пифагор ва пифагорчилар доимо жамиятда юнон аристократик ҳокимиятини тузиш тарафдори бўлиб келишган. Пифагор ва пифагорчиларнинг таълимоти кейинчалик Элей мактаби намояндлари томонидан давом эттирилди ва ривожлантирилди.

ЭЛЕЙ МАКТАБИ ФАЛСАФАСИ

Ксенофан қадимги юнон шоири ва файласуфи милодимиздан аввалги VI асрнинг охири — V асрнинг ўрталарида яшаб ижод этган. У кичик Осиёнинг Колофон шаҳрида дунёга келган. Шоир илм олиш мақсадида Юнонистон шаҳарларига, Жанубий Италияга саёҳат қилиб, умрининг сўнгги йилларини Элей шаҳрида ўтказди. Элей шаҳар — давлатда фалсафий мактабнинг юзага келиши, Ксенофаннинг шаҳарни тарк этганлиги тўғрисида аниқ маълумот йўқ.

Ксенофаннинг фалсафий таълимоти VI асрнинг ўрталарида юзага келган. Диоген Лаэртскийнинг ёзишича, Ксенофан «Табиаат ҳақида» деб аталган асар ёзган. Афсуски, бизгача бу асарнинг айрим парчалари етиб келган холос. Ксенофан Пифагорни тилга олади. У пифагорчилар иттифоқига яқин турган.

Ксенофан Пифагор ва бошқалар сингари шоирлар талқин этган кўпхудоликка қарши чиқади. Ксенофан бир неча элегейлар (муסיқавий асар)нинг муаллифи бўлган. Улардан бирини Пушкин эркин таржимада берган. Унда Ксенофан жисмоний кучларга сиғинишнинг устидан кулади. Бойлик ва ичкиликбозликка кескин қарши чиққан.

Ксенофан кўпхудоликка ҳамда антропоморфик (яъни инсонларга тааллуқли сифатларни ҳайвонларга, ўсимлик дунёсига хос деювчи) таълимотга ҳам қарши чиққан, мифологияни рад этишга ҳаракат қилган.

«Агарда буқалар, отлар ва шерлар инсон каби қўлларига эга бўлганларида эди, унда инсонларга ўхшаб тасвирий санъат асарларини яратишлари мумкин эди. Отлар ўз худоларини отларга, буқалар эса худоларини буқаларга ўхшатиб чизардилар ҳамда уларнинг жисмий тузилишини ўзларининг жисмий тузилишларига ўхшатардилар»¹.

Ксенофан биринчи бўлиб, худолар инсонларнинг ижоди деган дадил фикрни айтган. Гомер ва Гессиодларнинг яратган худолари инсонларга ўхшаб, нафақат ташқи кўринишлари билангина эмас, балки турмуш тарзлари ва маънавий даражалари билан ҳам ўхшашдилар.

Дарҳақиқат, ягона худо мавжуд, деган эди Ксенофан. Худо инсонга ўхшаб на қиёфага эга, на фикрлайди, унинг ўзи нигоҳ,

¹ Қ а р а н г. Ч а н ы ш е в А. Н. Курс лекции по древней философии — М., 1981. С. 147.

тафаккур ва эшитишдир, у ақл қуввати ила нарсани қийналмай бошқаради ва сокинликда мавжуддир. Ксенофаннинг фикрича, худо ҳамма нарсаларнинг дастлабки асосидир.

Худо пайдо бўлмаган ва кўчма сифатга эга эмас. Олам яхлит ва ўзгармас. Ксенофан худоси табиат билан айнан бир нарса. Худо шарсимон моҳиятга эга.

Барча пайдо бўлувчи нарса ўлимга маҳкум, жон эса нафас олишдир, деган Ксенофан. Унинг таъкидлашича, ҳамма нарса тупроқдан ташкил топган ва пировард натижада яна унга айланади.

Туғилувчи ва ўлувчи ҳар бир нарса тупроқ ва сувга боғлиқ. Бу икки нарса ҳаёт манбаидир. Ҳатто жонлар ҳам тупроқ ва сувдан ташкил топган, дейди у. Ксенофан — пантеист. Бу масалада Ксенофан таълимоти бошқа фалсафий мактаблар таълимотидан фарқ қилади.

Табиат ўзгармас ва ҳаракатсиздир. Бироқ бу яхлит бирликка сокинлик ва ҳаракат хос эмас, чунки сокинлик йўқликка хос, конкрет жисмларнинг кўплиги эса ҳаракатга хосдир. Кўриб турибмизки, у чексизлик ва чекланганлик масаласи ҳақида фикр юритган. Бу хусусият пифагорчилар фалсафасида асосий аҳамиятга эга бўлган. Қадимги Юнон олими Теофрастнинг таъкидлашича, Ксенофан Пармениднинг устози эди. Унинг фикрича, борлиқ яхлит, чексиз ва сокин. Ксенофаннинг борлиги илоҳийлашган ва абсолютлаштирилган, метафизик — абстракт моддий тушунча бўлиб, уни ҳиссий қабуллаш мумкин эмас.

Ксенофан ернинг эволюцион ўзгариши тўғрисида фикр юритган. Қачонлардир ер сув билан қопланган, кейинчалик сувнинг бир қисми қуриб, қуруқлик ҳосил бўлган. Денгиз туби бўлган жой кейинчалик тоғга айланган. Шунинг учун ер борлиқнинг асосидир, унинг субстанциясидир.

Ер ўз илдири билан чексиз ёйилган. Сув эса тупроқ билан ҳамкор сифатида ҳаётнинг манбаини ташкил этган. Осмон жисмлари ҳам сувдан ташкил топган. Сувдан булутлар ҳосил бўлади, булутлардан эса барча осмон ёритқичлари юзага келган.

Ксенофан фалсафаси зиддиятларга бой. У ўзига хос космогоник таълимотни илгари сурган, икки ибтидо: тупроқ ва сув коинотнинг асосидир. Шунга кўра, унинг билиш назарияси ҳам икки хил кўринишга эга.

Ксенофан билиш назариясининг биринчи қисмида худони билиб, мутлақликка эришиш мумкин бўлса, билишнинг иккинчи қисми эҳтимол билим мулоҳазадан иборат бўлиб, у физика қисмига тааллуқлидир. Шуни айтиш керакки, билим эҳтимол, тахминий ҳақиқатга яқин ва унинг ҳақиқий билимга бўлиниши кейинчалик Платон ва Аристотел фалсафасида ўз ифодасини топган. Ксенофан фикрича, инсон ҳақиқатни билишга қодир эмас. Мутлақ ҳақиқат физик хусусиятга хосдир. Ксенофан илгари сурган бу икки хил қарашлик кейинчалик шу мактаб

намояндалари Парменид ва Зенонлар томонидан ривожлантирилган.

Парменид Элей фалсафий мактабининг кўзга кўринган намояндаларидан бири бўлиб, милодимиздан аввалги 504 ёки 501 йилларда туғилган. Парменид Элей шаҳрида ўсган. Гераклитнинг замондоши, Платон эса Пармениддан 30 ёш кичик бўлган. Парменид ўзидан кейин «Табиат ҳақида» асар ёзиб қолдирган. Асарнинг муқаддима қисми бизгача етиб келган холос.

У ўз таълимотининг баъзи қисмларида пифагорчиларни танқид қилган, у шунингдек, Иония фалсафасига қарши чиққан. Элей фалсафий мактабининг тараққиётига мантиқан ёндашсак, умуман материалистик таълимотдан идеалистик таълимот томон тараққий этганлигини кўришимиз мумкин. Ҳатто Платон ҳам маълум даражада Парменид таълимотига қарши чиққан. Парменид ва унинг шогирди Зенон ҳам оламни билишда ақлий билишни ҳиссий билишга қарама-қарши қўйган. Албатта, бу билан уларни натурфайласуфлар деб ҳукм чиқаришимиз тўғри бўлмас, бироқ оламни билишда ақлий билишни ҳиссий билишга қарама-қарши қўйдилар.

Парменид фикрича, борлиқ мавжуд, йўқлик эса мавжуд эмас. Борлиқ оламнинг марказида ҳаракатсиз жойлашган. У яхлит шарсимон массадан иборат. Унинг олам тўғрисидаги бундай тасавури борлиқнинг моддийлигидан далолат беради. Парменид таълимотининг асосий масалаларидан бири фикр ва ана шу фикрга тегишли жисм (предмет) айнан бир нарса, жисмга тааллуқли фикр табиатан фикр деган маънони англатади. Лекин Парменид бошқача таъкидлайди: «Фикр доимо жисм ҳақидаги фикрдир. Фикр ўз жисмидан (предметидан), яъни борлиқдан ажралган ҳолда бўлиши мумкин эмас. Фикр бу борлиқ демакдир. Йўқлик тўғрисида фикр юритар эканмиз, қандайдир мазмунда фикрнинг мавжуд эканлигини англаймиз. Йўқлик тўғрисидаги фикрнинг мавжудлиги ўзи борлиқдир, фикр мавжуд экан, демак, у борлиққа эга, ҳар ҳолда йўқлик тўғрисидаги фикр мавжуд-ку!» Демак, бундан фақат битта борлиқ мавжуд хулоса чиқариш мумкин¹ экан деган.

Шундай қилиб, Парменид фикрича, йўқлик мавжуд эмас, доимийлик оламида ҳеч жойда бўшлиқ йўқ, ҳеч нарса билан тўлмаган маконнинг бўлиши мумкин эмас. Жисмдан алоҳида макон йўқ. Олам яхлит шарсимон массадан иборат. Демак, олам бир бутун, унда ҳеч қандай кўплик ва кўплик ҳақида фикр юритиш ҳам мумкин эмас. Алоҳида якка-якка жисмларнинг ўзи оламда йўқ. Пармениднинг бу таълимоти пифагорчиларнинг бўшлиқ бор, деган фикрига қарши қаратилган. Албатта, пифагорчиларнинг бўшлиқ тўғрисидаги фикри атомистик таълимотни илгари сурган файласуфларнинг мутлақ бўшлиқ фикридан

¹ В. Ф. Асмус. История античной философии М., 1965. стр. 40.

йироқдир. Пифагорчиларнинг илгари сурган бўшлиғи ҳавосимондир. Ҳар қалай пифагорчилар бўшлиқни эътироф этганлар.

Пифагорчиларнинг таълимотича, жонли шарсимон олам ташқаридан ўз ичига ҳавосимон бўшлиқни тортиб, нафас олади. Натижада, олам алоҳида жисмларга бўлинади ва улар бир-биридан ажралиб туради. Пармениднинг фикрича, олам яхлит. Демак, унда ҳеч қандай кўплик ёки алоҳида қисмлар йўқ экан. Бундан шундай хулоса чиқариш мумкинки, ҳиссиётимизга кўчган кўплик аслида ҳиссий ёлғондир. Ҳиссиёт орқали билинадиган олам манзараси ҳақиқий эмас. У саробдир. Ҳақиқатнинг манбаи эса ҳиссиётдир.

Парменид Гераклитга қарши чиқиб, Гераклит табиатни абдий ҳаракатда, ҳаракат эса қарама-қаршиликлар асосида содир бўлади, дейди. Лекин Парменид фикрича, олам ҳаракатсиз бўлгани учун пайдо бўлишлик ва емирилишлик мумкин эмас. Пармениднинг таълимоти Қадимги Юнонистонда оламни метафизик тушунишга қаратилган. Шундай қилиб, Парменид таълимотича, борлиқ ҳаракатсиз, ўзгармас, пайдо ҳам бўлмайди ва йўқ ҳам бўлмайди.

Парменид таълимоти икки қисмга бўлинган. Биринчи қисмда ҳаракат тўғрисидаги аниқ билимлар ифодаланган, иккинчи қисмда эса физик жараёнлар ва ҳодисаларнинг табиати тўғрисида ўзининг фикрини эмас, балки пифагорчиларнинг физик гипотезлари (фаразлари) баён қилинган.

У пифагорчиларнинг физикасига аниқлик киритган. Шулардан бири бўшлиқнинг реал мавжудлигини инкор этишдир. Ер эса Парменид фикрича, марказни ташкил этади. Унинг баъзи ғоялари олам ҳақидаги илмий тасаввурларни ривожлантиришда муҳим аҳамият касб этди. Масалан, Ойнинг қоронғу табиати ҳақидаги фикрини олайлик. Ой Кўёш нурини акс эттиради, ўзи эса нур чиқаришга қодир эмас. Унинг бу фикри маълум даражада фанда ва фалсафада бутунлай муҳим ўрин эгалламади, деган фикрни рад этади. Шундай қилиб, Парменид таълимотига қуйидагича яқун яшаш мумкин:

— Агар милетликлар ҳақиқатни ҳиссиёт ва тажрибадан топган бўлсалар, Парменид аксинча, ҳиссий далилларнинг аниқлигини рад этади. Ҳар қандай эмпирик билимларни аслида алдовчи, шунчаки билим, деб билади. Борлиқнинг моҳиятини Парменид борлиқдан излади.

— Парменид учун борлиқ ва тафаккур айнан бир нарса — Пармениднинг фикрича, ақл ҳаракатсиз нарсаларни билади. Лекин шунга қарамай фалсафанинг ижобий томони ҳам мавжуддир. У Қадимги Юнонистонда рационал фалсафага асос солди. Парменидда яхлитликни шарсимон борлиқ ташкил этади. Пармениднинг фалсафасида ноизчилик сезилиб туради. Пармениднинг борлиқ тўғрисидаги таълимотидан Платон ўзининг ғоялар тўғрисидаги назариясини асослашда фойдаланган.

Зенон. Элей мактабининг намояндаларидан бири, Пармениднинг шогирди ва дўсти Зенон ўз устозининг таълимотини ҳимоя қилди ва уни ривожлантирди. Пармениднинг назариясини ҳимоя қилишда ўз далил исботларини ишга солди. Зенон ўз далил исботларини шу даражада моҳирлик билан қўлладики, кейинчалик Аристотел уни «Диалектика»нинг отаси, деб аташига асос бўлди. «Диалектика» маъносида Аристотел Зеноннинг фикридан ички қарама-қаршиликни моҳирона топиб, ана шу қарама-қаршиликларни бартараф этишни тушунган.

Зенон Парменид сингари, ҳақиқат қарама-қаршиликларга дуч келиши мумкин эмас, деган фикрга ишонарди. Зеноннинг таъкидлашича, кўплик бу қисмларга эга бўлишлик ва бўлиниш хусусиятига эга бўлишликдир. Бўлинувчилик хусусиятига фақат кўламга эга бўлган нарсалар эга бўлиши мумкин. Зеноннинг фикрича, борлиқ жисмий ҳажм ва кўламга эга бўлиши зарур. На кўлам, на ҳажмга эга бўлмаган нарсалар бўлиши мумкин эмас, дейди Зенон. Унинг ўзи устози сингари борлиқдан ташқарида бирон-бир бўшлиқнинг мавжудлигини бутунлай инкор этади. Фақат уч ўлчовга эга бўлган борлиқ мавжуд.

Бироқ Зенонга кўра, борлиқдан алоҳида уч ўлчовга эга бўлган макон йўқ. Маконни ўрин деб билиб, унда борлиқ жойлашиши мумкин. Зенон маконни борлиқдан ажратадиган файласуфларга қарши чиқади. Мана унинг бу ҳақдаги далили: Агарда ўрин қандайдир борлиқ бўлса, унда бу ўрин қаерга жойлашиши мумкин? Демак, бундан куйидаги хулосани чиқариш мумкин: ҳамма мавжуд нарсалар қаердадир жойланиши лозим. Агарда макон мавжуд бўлиши керак, дейилса, у бошқа иккинчи жойда жойлашиши керакдир. Унда иккинчи макон, учинчи маконда ва ҳ.к. жойланиши керак. Демак, бу мумкин эмас. Борлиқдан ташқарида ўрин, макон, кўлам алоҳида мавжуд бўлиши мумкин эмас. Борлиқ ўзи кўламга эга, кўлам йўқ бўлмас, борлиқ йўқ бўлиши аниқ.

Зеноннинг кўлам тўғрисидаги таълимотига кўра, кўп қисмлардан иборат жисм ўз навбатида бўлинишнинг охириги нуқтаси бўлиши керак. Акс ҳолда ҳар бир қисм бўлинувчи хусусиятга эга бўлса, ўзи кўпликка айланади. Унда ўша қисмнинг қисмини аниқлашга тўғри келади. Унда бўлинишлик чексиз равишда давом этиши мумкин. Шунинг учун Зенон бўлинишнинг охирини тан олади. Кўплик бўлинмас, унинг бирлик ўлчовини ташкил этади. Демак, кўплик бўлиниши учун кўпгина бирликлар мавжуд бўлиши керак. Бу ерда кўпликнинг бирликлари бир-биридан алоҳида бўлиши керак. Акс ҳолда яхлит массага айланади. Унда на бирлик, на кўплик бўлади. Кўплик бирликлар йиғиндисидан иборат.

Маълумотларга қараганда, Зенон ўзидан кейин кўпликнинг мумкин эмаслиги тўғрисида 40 та далил-исбот қолдирган. Бизгача улардан иккитаси етиб келган. Биринчиси: Агар борлиқ

кўпликдан иборат бўлса, унда у катта ва кичик бўлиши мумкин. Натижада у шунчалик кичик бўлиб, ҳажмга эга бўлмаслиги ёки шунчалик катта бўлиб, чексиз бўлиши мумкин.

Иккинчиси: Борлиқ кўпликдан иборат бўлса, унда бир нарсанинг ўзи чекланган ва чексиз бўлиши керак. Бу икки исбот антиномия шаклида тузилган. Биринчи тезисга кўра, агар борлиқ кўпликни ташкил қилса, унда у умуман ҳажмга эга бўлмайди. Буни Зенон бирликларнинг бўлинувчи эмаслиги тўғрисидаги хулосадан келиб чиқади. Агар бирликлар бўлинмас экан, демак, у ҳажмга эга эмас, яъни жисмга бирон-бир нарсани қўша ҳам кўпаймайди, айирганда ҳам камаймайди.

Бу ҳолни Зенон қуйидагича изоҳлайди. Кўпликнинг айрим қисмлари алоҳида бўлганлиги учун бир-биридан чеклангандир. Иккинчи антиномияга кўра, кўплик ҳажмга эга бўлган ҳолда мавжуд. Бироқ бундай ҳолатда ҳам кўплик қарама-қаршидир. Унинг ҳажми ҳам чекланган ва чексиз бўлиб чиқади. Антиномия тезисида эса кўплик миқдор жиҳатидан чексиздир. Агар кўплик мавжуд экан, унда кўпликнинг қисмларининг бўлинишини ҳам тан олиш керак. Шунинг учун бу бўлинувчи ҳажм билан у бирликларни бўлинувчи ҳажмга бўлувчи учинчи бўлувчи ҳажм бўлиши керак. Шундай қилиб борлиқ чексиздир.

Зенон ҳаракатнинг мавжуд эмаслиги тўғрисида тўртта апория яратган:

1. Дихатомия. 2. Ахиллес. 3. Ёй. 4. Стадион ёки стадий. Биринчи апорияга биноан, агар маконга эга бўлган кўламда жисм чексиз бўлса-ю, вақт чекланган бўлса, у ҳолда ҳаракат бошланмайди. Чекланган вақт мобайнида чексиз маконни ёки чексиз маконнинг ҳар бири алоҳида олинган қисмини эгаллаб бўлмайди. Бунинг исботи қуйидагича:

Ҳаракатланувчи жисм бутун масофани босиб ўтишдан олдин хаёлан унинг ярмисини ўтиши керак. Масофанинг ярмини ўтиши учун у ярмининг ярмисини ўтиши лозим. Бу ҳолат чексиз равишда қайтарилaveraди, чунки макон чексиз бўлинувчан экан, сўнгги бўлинмас қисмга эришиш мумкин эмас. Хулоса шуки, ҳаракат чексиз борлиқнинг табиатига мос келмайди.

Ахиллес. Бу апорияга кўра вақт чексиз давомийлигига эга бўлса, унда жисм чекланган масофани босиб ўта олмайди ва ҳаракат ҳеч қачон тугамайди.

Апориянинг мазмуни қуйидагича: югуриш давомида энг секин ҳаракат қилувчига энг тез югурувчи ҳеч қачон ета олмайди. Қувувчи секин ҳаракат қилувчи тошбақага етиши учун олдин тошбақа эгаллаб турган жойга келиши керак. Гарчи масофа камайишига қарамасдан, тошбақа доим олдинда бўлаверади. Агар тез югурувчи Ахиллес тошбақани қувар экан, у тошбақа ҳар бир дақиқада босиб ўтган масофани босиб ўтиши керак. Лекин Ахиллес тошбақага ета олмайди, чунки бу ҳолат қайтарилaveraди. Вақтнинг давомийлиги тугаши мумкинми? Агар тугамас

экан, Ахиллес тошбақанинг кетидан абадий югуравереди. Агар вақтнинг давомийлиги йўқ бўлганда ҳам Ахиллес тошбақага ета олмайди, чунки вақт тугаши билан Ахиллес ҳам тошбақа ҳам ҳаракатдан тўхтайди. Демак, қуйидагича хулосани чиқариш мумкин: Ҳаракат тушунчасини борлиқ билан сингдириб бўлмайди.

Ёй апорияси. Бу апорияда Зенон шуни исботлайдики, макон ва вақт бирликда олинган тақдирда ҳам ҳаракат мавжуд бўлмайди. Ҳаракатланувчи ёй сукунатда ёки ҳаракатда бўлса-ю жисм ўз кўламига тенг маконни эгалламаса, унда ҳаракатдаги жисм бир дақиқада туради, яъни ҳаракатланувчи ёй сокинликда бўлади. Ҳаракатдаги ёй ҳар дақиқадаги ҳаракат чоғида ўз ҳажмига тенг кўламга эга бўлган ҳолда ҳам ҳаракат қилмайди, чунки ёйнинг ҳаракати сокинликдаги дақиқалардан иборатдир. Нега ёй сокинлик ҳолатидан чиқиб, ҳаракат қила олмайди? Ҳаракат бошланиши учун ёй ўз ўрнини ўзгартириши лозим, яъни ўз кўламига икки баробар келадиган кўламга эга бўлиши керак. Демак, бир дақиқанинг ўзида ёй биттамас, иккита кўламга эга бўлмоғи лозим.

Бироқ апориянинг шартига кўра, бу мумкин эмас. Агар ёй бир дақиқанинг ўзида икки маконда бўлса, унда дақиқанинг ҳам бир жойда бўлмоғи лозим. Лекин дақиқани 2 га бўлиб бўлмайди. Борди-ю бўлиб бўлади, деб фараз қилганимизда ҳам у мавжуд бўла олмайди, чунки бир дақиқанинг бир бўлаги ҳозирги замонда иккинчи бўлаги эса ўтган замонда бўлиши мумкин. Демак, апориянинг шартига биноан, ёй ҳаракат қилмайди.

Стадий. Бу апориянинг шартига кўра, икки жисм бир-бирига қарама-қарши нуқтадан ҳаракат қила туриб, ҳаракатсиз жисм ёнидан ўтиб учрашиши лозим. Бир-бирига қарама-қарши жисмлар бир хил тезликда — бири мусобақа бошланадиган жойнинг бошидан бошланса, иккинчиси ўртасидан, учинчи жисм ҳаракати стадионнинг охиридан бошланади. Учта жисм бир-бири билан учрашганда маълум бўладики, бу икки ҳаракатдаги жисмларнинг тезлиги икки хил бўлади ва улар иккинчи масофанинг ярмисини босиб ўтади. Сокин жисм ёнидан ўтаётган жисм сокин жисм ҳажмининг ярмисини босиб ўтади. Демак, бир-бирига қарама-қарши ҳаракат қилаётган жисмлар сокин жисмга нисбатан бир хил тезликда ўтсалар, ўзлари эса бир-бирларига кўра икки маротаба тез ҳаракатда бўладилар.

Бир хил ҳажмга эга бўлган икки жисм бир хил масофани, яъни бир дақиқали ҳолатни ярим дақиқада ўтадилар, чунки вақт ва макон бир-бирига қарама-қарши мақомда бўлади. Зеноннинг таъкидлашича, борлиқнинг табиати ҳаракатга боғлиқ эмас. Гегель Элей мактаби фалсафасини ўрганар экан, шундай деб ёзади: «Уларнинг диалектика тушунчаси фикрларнинг соф ҳаракатидир». Зенон фалсафада янгилик яратдими ёки устози

Пармениднинг фалсафасини такрорлаши билан чекланиб қолдими? — деган савол туғилади».

Зенон биринчи бўлиб ҳаракат ва кўплик, макон ва замоннинг диалектик моҳиятини кўрсатиб беришга уринди ва унинг мантиқ тушунчаларида акс этишининг муайян қийинчиликларини кўрсатиб беришга муваффақ бўлди. Ҳаракат кўпликнинг қарама-қаршиликларини аниқлаб, улар ҳақида шаклланган тушунчалар эмаслигини исботлайди. Шунинг учун Зенон диалектикаси негатив диалектикадир.

Зенон таълимотиға қизиқиш ханузгача йўқолгани йўқ. Зенон апориялари антик математика, мантиқ ва диалектиканинг тараққий этишига туртки бўлди.

Эмпедокл (мил. ав. 490—460) Эмпедокл ҳаёти ва фаолияти Сицилиядаги Агригент шаҳрида ўтган. Агригент милодимиздан аввалги даврдаги юнон шаҳарлари ичида савдо-сотик нуқтаи назаридан энг ривожланган, илғор шаҳар ҳисобланган. Тадқиқотчиларнинг берган маълумотларига қараганда, Эмпедокл таниқли қавмга мансуб бўлган. Эмпедокл юнон маданиятига, унинг тарихига буюк файласуф, шоир, нотик, табиб ва донишманд сифатида кириб келган.

Аристотел Эмпедоклни нотик деб билган. У ўз фалсафий қарашларини машҳур «Табиат ҳақида» асарида баён этган. У ўзининг фалсафий таълимотини Элей мактабидан олган. Эмпедокл Парменид нуқталарини Зенон билан бир вақтда эшитган. Зенон уни кейинчалик ўзининг мустақил фаолияти даврида ўзлаштирган бўлса, Эмпедокл «шубҳали таълимот»ни, яъни ҳиссий билишни давом эттирган.

Гарчанд у баъзи масалаларда Элей мактаби таълимотиға таянган бўлса-да, ҳақиқий борлиқнинг элементлари, миқдор масаласида улар ўзаро келиша олмаганлар.

Элей мактабининг таълимотиға кўра, ҳақиқий борлиқ, яхлит, у на пайдо бўлади ва на емирилади, ҳатто кўпликка ҳам эга эмас. Эмпедокл эса элейликларнинг таълимотидан воз кечиб, оламнинг асосига тўрт унсурни қўяди. Унинг таълимоти-ча, табиат жисмларнинг асосини ташкил этади. Унсурларнинг бириктиши ва ажрალიши, миқдорий ва сифатий бўлинишларга боғлиқ. Унсурлар эса ўз-ўзича доимо ўзгармай тураверади.

Эмпедокл илгари сурган ибтидо ёки унсурлар тирик ва но-тирик материя бўлмай, балки илоҳий моҳиятга эга бўлиб, тирикдир ва сезишга қодирдир. Моддий унсурлар ҳаракатлантирувчи кучлар билан чамбарчас боғлиқдир.

Барча унсурларга ҳаракатлантирувчи кучлар тааллуқлидир. Эмпедокл барча унсурларни ҳаракатга келтирувчи иккита куч муҳаббат ва ёвузлик тўғрисида алоҳида тўхталди. Унсурларни бирлаштирувчи кучни у муҳаббат, дўстлик, гармония ва ҳатто Афродита (Севги худосининг исми — муаллиф изоҳи) деса,

уларни бир-биридан ажратувчи кучни ёвузлик, нафрат кучи, деб билади.

Эмпедокл ҳаракатлантирувчи ёки фаол сабабни табиатнинг моддий унсурларидан ажратиб, оламнинг асосини ташкил этувчи бу икки асос — ҳаракатлантирувчи кучлар ва моддий унсурлар, яъни барча жисмларнинг илдизлари ҳақида фикр юритади. У моддий унсурларни икки гуруҳга бўлади. Жисмларнинг унсурлари ҳисобланмаган муҳаббат ва ёвузлик кучлардан ташқари, ҳаракатнинг ибтидоси сифатида моддий унсур, деб оловни эътироф этади.

Эмпедокл олов ва ҳавони эркак худолар сифатида тупроқ ва сувни эса аёл худолар сифатида талқин қилиб, уларни бир-бирларига қарама-қарши кўяди.

Баъзан у бу тўртта унсурни тирик мавжудод деб қараб, гилозоистик (нотирик нарсаларни тирик деб талқин этиш) таълимотни илгари суради. Эмпедокл Фалес сингари бутун табиатни тирик ва ҳатто илоҳий деб билади.

Бирлик ва кўплик масалаларини Эмпедокл Элей мактаби фалсафаси ва Гераклит фалсафасига қарама-қарши, бошқача бир йўсинда ҳал этади. Элейликлар фақат бир бутунликни эътироф этадилар, яъни яхлитликни, фикрда бор десалар, кўплик ҳиссий олам фақат ҳиссиётимизда бўлади, дейдилар. Гераклит учун яхлитлик ва кўплик бир пайтнинг ўзида мавжуд, яъни ҳамма нарса бир нарсада ва бир нарса ҳамма нарсада намоён бўлади.

Эмпедоклнинг фикрича, бирлик ва кўплик, муҳаббат ва ёвузлик каби қарама-қарши кучлар бир пайтнинг ўзида мавжуд бўлмай, навбатма-навбат мавжуд бўлади. У табиат ҳаётини циклик ёки ритмик жараён сифатида тушуниб, физик жисмларни бирлаштирувчи муҳаббат кучи ва унсурларни парчаловчи ёвузлик кучи, деб тасаввур қилади.

Оламда навбатма-навбат муҳаббат ва ёвузлик кучлари ҳукмронлик қилади. Муҳаббат ҳукмронлик қилган даврда ҳамма нарса бирлашади, табиат эса сифатсиз шарга ўхшайди. Унда алоҳида моддий унсурларнинг ўзига хос хусусиятлари сақланмайди.

Аксинча, ёвузлик ҳукмронлик қилган даврда ҳамма нарса кўпликка айланади, унсурлар эса ўзига хос хусусиятга эга ҳамма улар алоҳида-алоҳида ҳолатда бўлади.

Тўртта моддий унсурлар ичида олов алоҳида мақомга эга. Унинг фикрича, ҳамма нарсанинг асосини ёвузлик ва муҳаббат кучлари ташкил этса ҳам ҳамма нарса оловдан пайдо бўлиб ва яна оловга қайтади. Бу ерда унга Гераклитнинг таъсири кучли эканлигини кўрамай. Эмпедокл, шунингдек, табиатдаги барча нарсаларнинг келиб чиқишини тушунтиришга ҳаракат қилади. У жисмларни нафақат ноорганик табиатда, балки органик табиатда кўриб, муҳим фараз ҳақида гапирди. Жисмлар тўрт унсурнинг тенг пропорцияси асосида пайдо бўлади. Масалан,

инсон ва ҳайвонларнинг асаблари тупроқ ва олов унсурларининг бир қисми ва сув унсурларининг икки қисмининг ўзаро бирлашишидан ташкил топган.

Дастлаб қоришиб кетган унсурлардан биринчи бўлиб ҳаво ажралиб чиқиб, атрофга ёйилган. Кейин улардан олов ажралиб чиққан. Борлиқнинг энг юқори қисмини ҳаво эгаллагани учун олов гумбазсимон ҳолатни ташкил этган.

Ер атрофида Эмпедокл космологиясига биноан, иккита ярим шар мавжуд, улар айланма ҳаракатда бўладилар. Биринчи ярим шар фақат оловдан ташкил топган бўлса, иккинчи ярим шар эса ҳаво ва олов қоришмасидан ташкил топган. Эмпедоклнинг астрономик гипотезасига кўра, Куёш табиатан оловли эмас, балки гумбазсимон осмон остидаги кундузги ёритқич бўлиб, куёшнинг сувда акс этгани каби у оловнинг аксидир. Ой эса ҳаводан ташкил топган. Ҳаво юқорида қуюқлашиб, дўлга ўхшаш шаклга кирган. Ой ўзидан нур таратмай, балки куёш ёғдусини акс эттиради.

Эмпедокл Гераклит сингари оламнинг ривожланиши циклик ҳолатда деб билди. Унинг фикрича, олам пайдо бўлади ва емирилади, лекин оламнинг пайдо бўлиши дастлабки оловнинг бошқа ҳолатига ўтиши орқали эмас, балки ўзгармас унсурларнинг ўрин алмашиши орқали юзага келган ўзгаришдан содир бўлади. Бунда ҳал қилувчи роль оламни яратувчи иккита кучларга тааллуқлидир. Муҳаббат, ёвузлик кучлари Гераклитнинг гармония ва кураш ғоясини эслатади. Бироқ Эмпедоклнинг кучлари алоҳида-алоҳида, қарама-қарши, улар бирлаша олмайдилар. Ҳар бир циклда мутлақ фарқ қиладиган қарама-қарши ҳолатлар мавжуд, ҳар бир цикл тўрт даврга бўлинади.

Биринчи давр — муҳаббат ҳукмронлик қилган даврда барча унсурлар қоришиб, яхлитликни ташкил этади. Муҳаббат ҳамма нарсани бирлаштириб, марказга жойлашади, ҳаракат тўлиқ сокин ҳолатга келади.

Иккинчи давр — ёвузлик четдан ёки пастдан аста-секин марказга яхлитлик ичига кириб, муҳаббат бирлаштирган турли унсурларнинг бир-бирларидан ажратиб, ҳар бирини, яъни оловни олов билан, сувни сув билан бирлаштиради ва ҳ. к. Учинчи давр — ёвузлик тўла ҳукмронлик қилган давр. У марказга жойлашиб, муҳаббатни ташқарига сиқиб чиқаради. Бу даврда борлиқ алоҳида-алоҳида жойлашган тўрт унсурдан иборат бўлади.

Тўртинчи давр — муҳаббат марказда ҳукмронлик қилаётган ёвузлик ичига кириб боради ва аста-секин ёвузликни сиқиб чиқариб, ҳар бир унсурни бирлаштиради.

Бу даврлар яна қайтарилади. Эмпедокл фикрича, олам иккинчи ва тўртинчи даврда пайдо бўлган. У бизнинг дунёмиздан ташқарида бошқа дунёлар ҳам мавжуд, деган ғояни илгари суради.

Билиш назарияси. Эмпедокл билишни инкор этмади. Лекин унинг таъкидлашича, сезгилар бир-бирига монанд бўлмаса, яъни объект ва субъектдан чиқадиган нурланишлар бир-бирига мос келмаса, билим ҳам пайдо бўлмайди. Инсон оламни билишда объект ва субъектнинг ғовақларидан чиқувчи нурдан бир-бирига мос келиши керак. Ҳиссий аъзоларимизнинг ғовақлари турлича бўлганлиги учун ҳар бир аъзо ўз сезгисини қабул қилади. Яъни кўзимиз билан кўрамиз, қулоғимиз билан эшитамиз. Кўриш кўз қорачигимизда жойлашган оловнинг нурланиши орқали содир бўлади. Кўз ўз таркибида мавжуд олов, сув ва бошқа унсурларни маълум миқдорини қабул қилади. Ранглар унсурлардан таралиб, кўз ғовақларига урилиб, кўзда пайдо бўлади. Асосий ранглар тўртта унсур сингари тўрттадир. Оқ, қора, қизил ва сариқ ранглардан иборат. Оқ ранглар олов ғовақлари орқали қабул қилинса, қора ранг сув ғовақлари орқали қабул қилинади. Агар кўзнинг таркиби шунчалик маълум бўлса, нега кўз ҳар хил кўради? Бири яхши, бири ёмон кўради. Эмпедокл буни кўзларнинг жойлашишига боғлиқ дейди. Бирининг кўзида олов унсури кўп бўлса, иккинчисининг кўзида эса сув унсури кўп бўлади. Олов унсури кўп бўлган махлук тунда яхши кўради. Оламни билишда ҳиссиётдан ташқари ақл ҳам муҳим роль ўйнайди. Инсоннинг онги унинг ҳолатига боғлиқ, олган тасаввурлари танасининг ўзгаришига боғлиқ.

«Тафаккур сезгига ўхшайди», — дейди Эмпедокл. Шундай қилиб, у фикрни сезги билан айнан бир нарса дейди. Кишининг фикри бу қалбни ювиб турувчи қондир. Эмпедоклнинг фикрича, ҳақиқат мезони сезгилар эмас, балки тўғри фикрлашдир. Тўғри фикрлашнинг асосида маълум даражада илоҳийлик, бир қисмида эса инсонийлик ётади. Илоҳийликни билиб бўлмайди, инсонийлик эса ўткинчидир. Тўғри фикрлаш ҳиссиётга таянмайди».

Нарсаларга ўзгармас ва ўзгарувчи сифатлар хосдир. Эмпедокл буларни бир-биридан ажратади ва уларни бир-бирига қарама-қарши қўяди. Моддий унсурларнинг ўзгармас сифатлари уларнинг асосий хусусиятларидир. Ўзгарувчан хусусият эса икки кучнинг бир-бирига ўзаро таъсири натижасида бўлади. Демак, бир тарафда моддий унсурлар, иккинчи тарафда эса ҳаракатланувчи кучлар барқарордир. Шундай қилиб, Эмпедокл табиатдаги нарсаларнинг ўзгаришини ўта соддалик билан уқтириб беришга уринади.

Ҳаракат кучларни материядан ажратиб қўяди. Лекин бу камчиликларга қарамай, Эмпедокл ўз даврига нисбатан анча илғор ғояларни илгари сура олган. Кейинчалик унинг таълимоти Анаксагор томонидан анча юқори кўтарилган.

Анаксагор (милодимиздан аввалги V асрнинг бошлари). Бу даврга келиб, Афина қоқоқ деҳқончилик давлатидан қудратли савдо ва саноат марказига айланиб, ўз таъсирига бир қанча

юнон шаҳар — давлатларини тортди. Бу юнонларнинг форс босқинчиларининг устидан эришилган ғалабаси сабабли рўй берди. Саноат ривож, денгиз савдоси, Ўрта ер денгизи шаҳар — давлатлари билан иқтисодий юксалишга олиб келди. Анаксагор яшаб ижод этган давр Афина қулдорлик демократиясининг «олтин асри» бўлиб тарихга кирган.

Маълумотларга кўра, Анаксагор милоддан аввалги 500 йилда туғилиб, 428 йили вафот этган. У ўз фалсафий фикр-мулоҳазаларини илгари суришда ўзидан олдин ўтган натурфайласуфларнинг, айниқса, Эмпедоклнинг таълимотига таянган. Лекин унинг ўзига хос қарашлари ҳам бўлган.

Йирик математик ва файласуф Прокл (милодимизнинг V асрида яшаб ижод этган) «Евклиднинг ибтидоси» асарига ёзган шарҳида Пифагордан сўнг геометриянинг кўпгина масалалари билан клазоменлик Анаксагор шуғулланган, деб ёзади.

Анаксагор осмон (астрономия)ни яхши билганидан осмондан 467 йили катта тошнинг тушишини олдиндан айтганлиги учун юнонлар орасида шухрат қозонган. Анаксагор катта метеоритнинг тушишини қандай билган? Ҳозирги вақтда йилнинг маълум ой ва маълум кунларида одатдагидан кўра метеоритлар кўп ёнишидан сўнг атмосферанинг куюқ қатламга кириб, узилиб тушаётган юлдузга ўхшаб пастга ҳаракат қилади. Бу асосан Ернинг Куёш орбитаси атрофида ҳаракатланаётган пайтида метеоритнинг оқимида дуч келганда содир бўлади.¹

Анаксагорнинг бу таълимоти Афинадаги бир гуруҳ кишиларнинг ғазабини келтирди. Уни даҳрийликда айблаб, суд қилишни талаб қиладилар. Суд ҳукмига биноан, уни Афинадан қувғин қиладилар. Файласуф Афинани тарк этиб, Лампсак деган шаҳарга жойлашиб, мактаб очади ва кейинчалик ўша ерда вафот этади.

Афинадаги бир қанча олимлар фалсафа, фан, дин масалалари бўйича жамиятнинг етакчи қатламлари манфаатларини ҳимоя қилганлар, чунки улар диний тасаввурлар таъсирида бўлишган. Анаксагор ўз даврининг сиёсатига қарши чиққанлиги учун таъқиб остига олинган.

У Элей мактабининг намояндалари сингари ҳақиқий борлиқ пайдо бўлмайди ва емирилмайди. Пайдо бўлиш ва емирилиш пайдо бўлмайдиган ва емирилмайдиган жисмларнинг бирикиши ва ажаралишидан бўлак нарса эмас, деб таълим беради. Бу ҳақда Анаксагор шундай деган: «Пайдо бўлиш» ўрнига «бирикиш» ва «емирилиш» ўрнига «ажралиш» дейиш тўғри². Бироқ Анаксагор Эмпедокл сингари кўплик ва ҳаракатнинг унсурлари тўртта эмас, балки элементлар беҳисоб, ҳаракатлантирувчи куч иккита бўлмай, балки биттадир, дейди.

¹ В. Ф. Асмус. История античной философии. М.— 1965. 66 стр.

² А. С. Маковельский. Досократика. III стр. 158—159 стр.

Ноус (ақл) тўғрисидаги таълимотга асосан мавжуд дунёвий тартиб ақл фаолияти ёрдамида пайдо бўлди ва пайдо бўлиб туради. Анаксагор ноусни ёки ақлни ножисмий соф руҳий ибтидо деб билади, десак унинг бу таълимоти XVII асрда Рене Декарт илгари сурган таълимотга ўхшаб кетади. Оламда иккита алоҳида-алоҳида субстанциялар мавжуд бўлган, дейди Декарт. 1. Моддий субстанция. 2. Руҳий, фикрловчи субстанция. Лекин далиллар борки, Анаксагорнинг «ноус»ини илоҳий ибтидо эмас, балки механистик ҳаракатлантирувчи куч дейиш тўғридир.

Анаксагор бошқа антик юнон файласуфлари сингари файласуфгина бўлиб қолмай, илмий кашфиётчи ҳам бўлган. У риёзиёт, астрономия ва метеорология билан шуғулланган.

Анаксагор биринчи бўлиб, антик фалсафада оламнинг асосини беҳисоб майда заррачалар ташкил этади, деган.

Анаксагор табиатда на мутлақ максимум ва мутлақ минимум мавжуд эмас, дейди. У шунингдек, коинотнинг катталашиб боришини таъкидлайди. Ҳаракатлантирувчи куч (ақл) ўз ҳаракатини коинотнинг борган сари катта қисмларига таъсирини кўрсатаверади. Шундай қилиб, ноус (ақл) томонидан ўрнатиладиган тартиб чексиз ёйилиб, коинотнинг кўламини чексиз ортиб боришига олиб келади. Иккинчи томондан, ҳар бир алоҳида заррача (гомомерия) чексиз бўлиши мумкин. Унда бўлишнинг ниҳоясини кўриш мумкин эмас.

Анаксагор илгари сурган «уруғлар» (майда заррачалар) кейинчалик бошқа атомист файласуфлар Демокрит, Эпикурлар таълимотича бўлинмас заррачалар деб топилди.

Анаксагор оламни билиш тўғрисида ўзига хос таълимотни илгари суради. У Эмпедоклнинг сезилувчи ва сезувчилар бир-бирларига монанд бўлса, билиш мумкин, деган фикрига қарама-қарши, Гераклит сингари биз қарама-қаршилик билан қабуллаймиз, дейди. Анаксагор фикрича, сезиш қарама-қаршиликлар туфайли содир бўлади. Унинг таълимотича, ҳар бир сезги ўзига тегишли алоҳида, жисмларнинг кўз қорачиғимизга таъсири орқали кўрамыз. Бу акс, унинг фикрича, бир хил рангга тушмай, балки қарама-қарши рангга тушади. Шунинг учун доимо қарама-қаршиликни ҳис этамыз. Акс этиш кундузи содир бўлади, чунки акс этишнинг сабаби ёруғликдир.

Анаксагорнинг билиш назарияси механистик бўлганлиги учун сезгиларимизни қарам деб билди.

Анаксагор билиш жараёнида ақлнинг фаолиятига юқори баҳо берган. Оддий моддий заррачаларни ҳиссиётимиз орқали эмас, ақлимиз орқали фаҳмлаб оламыз. У инсон ақлининг тараққий этишида қўл меҳнатининг роли катта деган, ижобий фикрни илгари суради. Бу ҳақда Анаксагор бундай дейди: «Инсон махлуқотлар ичида энг ақллийси, чунки унинг қўллари мавжуд»¹.

¹ В. Ф. А с м у с. История античной философии, 77 стр.

Умуман, Анаксагор фалсафа тарихида илғор фикрларга таянган.

Софистика — антик даврдаги ақлий оқим. Милодимиздан аввалги V асрда Юнонистоннинг кўпгина шаҳарларида зодагонлар ҳукмронлиги ўрнатилди. Қулдорлик демократияси ўрнатилди бошланган вақтдан янги сайлов идоралари — халқ мажлислари, суд идоралари ташкил этила бошланади. Бу идоралар синфлар ва эркин халқ партиялари курашида катта роль ўйнаган. Бу ташкилотлар суд ишларида, сиёсий, дипломатик масалаларни ҳал этишда мартабали мақомга эга нотиклик санъатини эгаллашда сўз кучи билан рақибнинг саволига жавоб беришни ишонarli олиб боришда катта роль ўйнаган.

Шу даврда сиёсий билимлар ва нотиклик санъатини тарғиб қилувчи устозлар, ҳуқуқшунослар, дипломатлар етишиб чиқа бошлади. Лекин ўша даврда фан алоҳида соҳаларга бўлинмаган эди. Шунга қарамай, илм аҳллари сиёсий ва юридик ишларни бажариш усулларини ўрганибгина қолмай, балки фалсафа ва дунёқарашнинг умумий масалалари билан ҳам шуғулланганлар. Масалан, Гиппий, деб ёзади Платон, кишиларни астрономия, геометрия ва мусиқа санъатига ўргатган. Критий эса Эмпедоклнинг психологик қарашларини давом эттирган. Антифонт эса айлананинг квадратура масаласи, метеорологик ҳодисаларнинг сабабини гоҳ Гераклит, гоҳ Анаксагор таълимотлари бўйича тушунтиришга ҳаракат қилди.

Бундай ўқитувчиларни ўша вақтда софистлар деб аташган. Дастлаб «софист» деган сўз бирон-бир касбнинг моҳир устаси, яъни шоирлар, мусиқачилар, қонуншунослар, донишмандларга тааллуқли эди. Софистлар яна нотиклик санъатини ҳам ташвиқот қилиб келганлар. Кейинчалик адолатли тузумни, унинг иродали раҳбарларининг фаолиятини инкор этувчилар ўз ғарзларини сиёсий ва суд ишларини олиб бориш учун тайёрлик кўраётган ёш ва тажрибасиз ҳамкасбларига қарши қаратдилар. Кейинчалик софистлар, деб ўз сўзлари билан ҳақиқатни излашга интилувчи кишиларни эмас, балки ёлғонни ҳақиқатга, мулоҳазани исботланган ҳақиқатга йўловчи саёз кишиларни айтишарди. Улар ҳар қандай билимларни нисбий деювчи ёш файласуфларнинг таълимотларига таянадилар. Софистларнинг дастлабки мактаблари Сицилия оролининг шаҳарларида юзага келади.

Милодимиздан аввалги V асрга келиб, Афина ривожланган шаҳар — давлат миқёсида Юнонистоннинг бошқа шаҳарлари билан алоқаларини яхши йўлга қуйилиши натижасида софистлар майдонига айланади. Масалан, абдерлик Протагор, эллидалик Горгий, юлидалик Продик, леонтийлик Горгийлар софистик таълимотларни кенг тарғиб қилишган.

Софистлар фалсафаси ақлий оқим сифатида мутлақ бир турдаги таълимот эмас эди. Барча софистлар таълимотнинг уму-

мий характерли хусусияти шундаки, улар бутун инсоният тушунчалари ақлий нормаларини нисбий деб таъкидладилар. Бу фикр Протагор томонидан «Инсон барча нарсаларнинг мезонидир», — деб таърифланади.

Софистлар икки гуруҳга бўлинади.

1. Катта гуруҳ софистлари.

2. Кичик гуруҳ софистлари.

Катта гуруҳ софистларига Протагор, Горгий, Гиппий ва Продиклар киради. Протагор софистлар мактабининг асосчиларидан бири эди. У ўз таълимотини тарғиб қилиш мақсадида Юнонистон бўйлаб сафар қилган. Кўп марта Афинада бўлиб, бир вақтлар Периклга маслакдош бўлган. 411 йили олигархик тузум ағдарилиши даврида дахрийликда айбланган ва Сицилияга қочиб кетаётган пайтида сувга чўкиб кетган. Унинг худолар ҳақидаги асари Афинада ёндирилиб юборилган. Унинг қуйидаги: «Ҳақиқат», «Бирлик ҳақида», «Буюк сўз», «Худолар ҳақида», «Қарама-қаршилиқлар» каби рисоалари машҳурдир.

Афсуски, Протагорнинг бирон-бир рисоласи бизгача етиб келмаган. Протагор ҳақида фақат унинг замондошлари асарларининг парчаларидан билиш мумкин. «Инсон барча нарсаларнинг мезони, мавжудларнинг мавжуди, номавжудларнинг номавжудидир».¹ Унинг бу субъектив таълимоти, уруғчиликнинг муқаддаслигидан қутулиб, жамиятнинг ривожланаётган даврига хос эди. Софистларнинг диний мифологик қарашларини Протагор Гераклитнинг, ҳамма нарса оқувчанликда, деган хулосасини тасдиқлайди». Агар ҳамма нарса ҳар дақиқада ўзгариб турса, у ҳолда бирон-бир нарса ҳақида аниқ бир нима дейиш қийин. Ҳамма нарсанинг мавжудлиги, индивидуумнинг (ҳар бир айрим шахс) у ёки бу дақиқада бирон бир нарсанинг бирон томонини билиб олишга улгуришдадир.²

Протагор доимо кучсиз далилни кучли далилга айлантиришни, яъни бирон-бир нарсани тасдиқлаш ёки уни рад этиш мақсадида хоҳлаган нарсани олиб исботлашдан иборат дейишга ўргатарди.

Бу субъектизм ва релятивизмни Протагор диний асосда тушунтирарди. «Худолар ҳақида мен улар борми ёки йўқми, ёки уларнинг қиёфалари қандай эканлиги тўғрисида бирон-бир нарса айта олмайман», — дер эди у. Инсон ҳаётининг қисқалиги бунга имконият бермайди. Лекин Протагор худоларнинг мавжудлиги, уларнинг табиати ва умуман оламнинг мавжудлигини тан олади, қадимги табиатшунос файласуфларга қарама-қарши объектив оламни илмий билиш мумкинлигини рад этди. У на объектив, на субъектив элементларни акс эттирмайдиган оқувчан ҳиссиётни тан олган холос.

¹ Қ а р а н г: В. Ф. А с м у с. История античной философии. 81 стр.

² С. А. Й ў л д о ш е в. Антик фалсафа, Т. 1999, 41-бет.

Ахлоқ ва сиёсатда Протагор релятивизмга мойил бўлган. Биз ҳақиқатни била олмасак ҳам нима фойдали эканлигини билишимиз мумкин. Жумладан, тиббиёт касалларни даволаш учун зарур бўлган. Қонунчилик ҳам фойдалидир, чунки худолар «адолат» ва «уят»ни қалбимизга жо қилган. Лекин кейинчалик у «яна ўзининг субъектив йўлини давом эттириб, шундай ёзади: «Нима ҳақиқат эканлигини биз билмаймиз». Лекин нима биз учун фойдали ва манфаатли эканлигини табиий қонунлар ва давлат қонунлари ўргатади. Давлат қонунлари ҳам барча мавжуд нарсалар сингари оқувчандир. Лекин қонун мавжуд экан, унга бўйсунуш лозим дейди у¹.

Софистлар катта гуруҳининг яна бир намояндаси Горгийдир. У Сицилиянинг Леонтин шаҳрида яшаб ижод этган, нотик ва файласуфдир. Горгий қулдорлик демократиясининг тарафдори бўлганлиги сабабли Сукрот ва Платоннинг аристократик қарашларига қарши чиққан. У «Борлиқ ёки табиат ҳақида»ги рисолаининг муаллифидир.

Горгий Элей фалсафий мактабининг намояндаси Зеноннинг апорияларига таяниб, ўз тезисини илгари суради.

1. Ҳеч нарса мавжуд эмас.

2. Агарда бирон-бир нарса мавжуд бўлганда ҳам уни билиб бўлмайди. Бу мулоҳазалардан Горгийнинг релятивист эканлиги кўриниб турибди. Бироқ унинг релятивизми тараққиёт ривожидан маълум даражада аҳамиятга эга бўлган.

У релятивизмнинг ахлоқий қарашларини илгари сурган. Давлатлар, қонунларнинг умумий аҳамиятларини инкор этиб, уларни инсон устидан зўрлик деб билган. Умуман, у тенгликни тарғиб қилар экан, қулчиликни ғайритабиий (Аристотел шундай ўйлаган эди), яъни ўткинчи ижтимоий муносабатлар маҳсули деб билган.

Унинг шогирди Гиппий, шунингдек, риёзиёт, астрономия, мусиқа, грамматика ва бошқа фанлар билан шуғулланган. У қонун тўғрисида фикрлар экан, унинг зўрликка мойиллигини таъкидлаган ҳолда уни қонунчиликнинг шартини, деб билган.

Бу гуруҳнинг сўнгги намоёндаси, Продик, Пифагорнинг шогирди эди. Продикнинг фалсафий қарашлари асосида барча софистларга хос гоёя, яъни табиий қонунларни ижтимоий қонунларга қарама-қарши қўйишлик гоёяси ётади.

У ахлоқий меъёрлар ва инсон тақдирини тарбия ҳал этиши хусусида, шунингдек, динни инкор этиши ва худолар инсонларнинг маҳсули, деган гоёяларни илгари сурган.

Продик яқиндош тушунчалардаги (ярим синонимлар) ўхшаш маъноларни таҳлил қилишга ҳаракат қилди. У омонимлар масаласи билан шуғулланди.

¹ А. Н. Ч а н ы ш е в. Курс лекций по древней философии, стр. 210.

Умуман, Продикнинг хизмати мантиқий ва фалсафий масалаларни тадқиқ қилишда тилнинг муҳимлигини аниқлатади.

Диний маросимларнинг пайдо бўлишини Продик кишиларнинг маънавий хусусиятларини, эҳтиёжларини қондириш билан боғлади.

Продик Анаксагор ва Демокритларнинг қарашларини ривожлантириб, диний афсоналарни табиат кучининг рамзи деб талқин этди.

СОФИСТЛАРНИНГ КИЧИК ГУРУҲИ

Ҳозирги пайтда софистларнинг кичик гуруҳи таълимотлари ҳақида жуда оз маълумотлар бизгача етиб келган. Айниқса, уларнинг ахлоқий ва ижтимоий ғоялари алоҳида ажралиб туради. Масалан, Ликофрон ва Алкидамантлар ижтимоий синфлар ўртасидаги тўсиқларга қарши чиқдилар. Агар Ликофрон аслзодалик уйдирма эканлигини исботлашга интилган бўлса, Алкидамант эса табиат ҳеч кимни қул қилиб яратмаган ва кишилар эркин туғилдилар, деган эди.

Фразимах ижтимоий-ахлоқий меъёрлар, билимлар нисбий, деган таълимотни илгари сурди. Унинг таъкидлашича, адолат кучлиларга фойдалидир. Ҳар бир ҳокимият ўзига фойда келтирувчи қонунларни ишлаб чиқади. Яъни демократия демократлар учун, аристократия аристократлар учун фойда келтирадиган қонунларни қабул қилади.

Софистлар нафақат диалектикани тайёрладилар, балки асосиз, баъзан мутлақ нигилистик бўлган таълимотларни яратдилар. Лекин бу нигилистик диалектикани ҳақиқий диалектикадан ажрата олиш лозим. Шундай қилиб, софистлар нарсаларни билишни инкор этиб, субъективизмни илгари сурдилар. Улар шу тариқа Қадимги Юнонистонда фалсафанинг тараққий этишига маълум маънода хизмат қилдилар.

СУҚРОТ ВА УНИНГ ФАЛСАФИЙ МАКТАБЛАРИ

Объектив идеализмга асос солган, кўзга кўринган мутафакир Суқрот (милод. авв. 469—399)дир. У ҳайкалтарош бўлган. Кейинчалик фалсафа билан шуғулланган. Афинада ўз фалсафий таълимотини, айниқса, ахлоқий масалаларни оғзаки равишда тарғиб қилган. Тез орада ўз атрофида шогирдлар тўплаган. Уларнинг кўпчилиги ўша даврда Афинадаги қулдорлик демократиясининг ижтимоий-сиёсий тузумига қарши чиқишган.

Суқрот ўз даврида ҳукм суриб келаётган кўп худолик диний таълимотларига ва демократик тузумга қарши чиққанлиги учун Анит бошлиқ демократик ҳокимлар унинг ишини судга оши-

ришган. Устидан чиқарилган ҳукмга эътироз билдирмай, ўз ўлимини ихтиёрий равишда танлаб, заҳар ичиб ўлган.

Сукрот одатда суҳбатларни кўчаларда, майдонларда баҳс ёки суҳбат шаклида олиб борарди. Фалсафа, Сукрот фикрича, табиатни кузатиш билан шуғулланмай, балки яшаш тарзи масалалари билан шуғулланиши лозим. Сукрот қадимги юнон файласуфларининг табиат тўғрисидаги барча назарияларини бефойда деб билди. Унинг фикрича, табиатни ўрганиш инсон учун ётдир, уни фақат худо билиши мумкин. Инсон фақат ўзига тегишли нарсаларни билади, яъни ўз-ўзини билиши зарурдир. Улар фалсафанинг предмети тўғрисида фикр юритган бўлса, Сукрот эса фалсафанинг вазифаси турли ахлоқий масалаларни тадқиқ этишдан иборатдир, дейди. Шунинг учун у натурфалсафага қарши чиқиб, табиатни эмпирик (ҳиссий) ўрганишни танқид қилди, сезги аъзоларининг билишдаги аҳамиятини қадрламайди. Унинг киши ўзини билиши керак, деган таълимоти шогирди Платоннинг «Теэтет» асарида баён қилинган. Сукрот ўздан кейин бирон-бир ёзма манба қолдирмаган. Унинг ўзи ва таълимоти ҳақида биз Ксенофаннинг «Эсдаликлар»идан ҳамда Платоннинг «Сукрот ҳақида» диалогларидан биламиз. Бир вақтлар Сукрот софистлар гуруҳига аъзо бўлган. Нутқининг мантиқий кучи, киноя воситасида ўз суҳбатдошларининг чалкаш фикрларидан моҳирона фойдаланиб, ўзига ром қила олиши билан катта таассурот қолдирган.

Сукротнинг фикрича, бу масалани ҳал этиш мумкин эмас. Унинг фикрича, ҳаёт бу санъат, санъатни сайқаллаштиришда санъатнинг ўзини билиш лозим, фалсафанинг асосий амалий масаласидан олдин илмнинг моҳияти ҳақидаги масала туриши шарт. Билим, Сукрот фикрича, предмет ҳақидаги тушунчадир. Унга тушунчани аниқлаш орқали етишиш мумкин.

Билим, биринчидан, мазкур тушунчанинг ўхшаш томонларини ёки умумий томонларини бошқа тушунчалардан аниқлашни талаб этса, иккинчидан, тушунчалар ўртасидаги фарқларни аниқлашни кўзда тутати. Билимнинг предмети, Сукрот фикрича, инсоннинг мақсадига мувофиқ келадиган бўлиши лозим.

Инсон ҳаётлигида, дейди Сукрот, ҳар қандай мақсадга мувофиқ фаолият учун релятивизмнинг нисбийлигини тан олади.

Фаровонлик фойда ва қониқиш билан белгиланади. Чунки яхши нарса бир пайтнинг ўзида мақсадга эришишда фойдалидир. Шундай қилиб, Сукрот фикрича, худосиз билим илмий аҳамиятга молик эмас, у даҳрийликдир. У табиий тараққиётни инкор этади.

Элидо — эритрик мактаби. Элидалик Федон томонидан ташкил этилган. Мазкур мактабнинг намоёнларидан бири Менедем Эритрик мактаби таълимотининг ривожига ўз ҳиссасини қўшган.